Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың иниилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 69 (15043) 1993 чылдың апрель 14, среда

Солунга ат салган шагы 21.35.

Садар өртөө 4 рубль.

СОҢГУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

1993 чылдың апрель 25 — референдум хүнү. Тыва Республиканың черге хамаарыштыр референдуму ол хүн Бүгү-россия референдуму-биле кады эртер. Тыва Республиканың референдумунга бадылаашкын бюллетенинде кирген айтырыгга соңгукчуларның бадылаашкын берип, харыы бээрнин чурумун моон адааанда тайылбырлап көргүстүвүс.

«Шынның» бижикчилеринге

СОЛУН, НОМЧУКЧУ, ҮЕ

Амгы үеним кижизи амыдырал-чүрүттүлгазын солун, радио, телевидение-биле сыныг холбаштырган болгаш олардан ангы кылдыр бодунун чүрүттүлгазын бодап шыдавас. Республикада эн хөй тиражтыг, неделяда беш удаа үнүп турар бистин «Шын» солун хүннүн-не номчукчулардан ортумаа-биле 15-20 чедир, чамдыкта оон хөй-даа, эвээш-даа чагаа-бижикти ап турар. Оларны килдистер боттарының тус-туста харыылап турар айтырыгларының аайы-биле сайгарып, солун агыныга таарыштыр, бижикчилериң бижип, сүмелеп, дилеп турар айтырыгларының аайы-биле үткаа-шынарын ескертпейн, сан-фактыларын хажытпайн ажылдап кылып, паралып турар.

Массалыг информация чепсектериниң сайзыралының талазы-биле бистин чүүт кезээде мүнүкү одурга чоорун келген. Өг-бүле бүрүзүнге бөгүнде ортумаа-биле эвээшле дизе, дөрттен эвээш эвес солун болгаш сеткүүл онаажып турар.

Кижиниң амыдыралынга массалыг информация чепсектериниң болүүнүн ынчаар өзүн түрары болгаш оон үжүү-утказының бедээни — ол дээрге бөгүнде амыдырал байдалывыстың нарыылааны. Үеним бир янзы талаже өскерилген, оон-биле холбаштыр амыдыралывыстың дүвүрели, чоннуң сагышсыралыдыр.

Солуннуң ат-алдары хөйге билдингир, нептеренгей болуру болгаш салдарлыг оон арыннарындан үеним дүвүрелдиг үнү дынналып турар бе, амыдыралдың онзагай талалары, демдектери, негелделери чыыттынып турар бе дээзинден кол хамааржыр.

Үе — бистин амыдыралывыстың судалы. Судал соңгуун барымдаалап, ону кичээнгейлиг дыннаары бүгүде чаа чүүлдерге делгемнерин ажыдып, чоннга дыннадып чедиреп, чаа эгелээшкинге, амыдыралда чаа агымга чоннүн үнүн барымдаалаары — ол дээрге журналистернин, көдээ бижикчилеринин доктаамал сагыш човаашкыны болуп турар.

Дагаа чылдың бирги кварталын чүрүттүп эрттирдивис. Бо үеде бистиң редакцияга бижикчилерден 1564 чагаа келген (эрткен чылдың бо үезинде 1576 чагаа келгей). Айлар аайы-биле алыр болза, январьда 444 чагаа келген, февральда — 535, мартта — 584.

Саннарны көрүнеп. Редакцияга кээп турар чагаа саны ай келген түүм өзүп олурардыр. Ынчалза-даа оларның чеже хирезинин солунга парлаттынын түрары, чежезинин архивче кире бээри, көдээ бижикчилеринин бижип келгени материалдарының утка-шынарын, номчукчу кижиниң солунну кайы хире кичээнгейлиг номчуп турарын илдейтп-ле көргүзүп эккээр чүве-дир ийин.

Редакцияга кээп турар чагаалардың айлар аайы-биле сайгарылгазын ам көрээл. Январьда келген 444 чагааның чүгле 119-у солунга парлаттынган, эң чугула херек таварылга ужун ээлеринге харыы чоруткан чагаа саны 4, бижикчилериң ат-сывын, адрезин долу биживаанинден болгаш солунну кичээнгей чок номчуп турарындан төрүттүнген хүн-биле юбилярга байыр чедирер болгаш оон-даа өске чарлал бээри өртектиг деп үвени билип албаанындан, туразы-биле бижип чоруткаанындан архивтээн чагаалар 137 болган. Арткан чагаалар дараазында айже шилчээн.

● 1993 чылдың I кварталында солуннуң редакциязынга 1576 чагаа келген.
● Олардан солун арнынга 401 чагаа парлаттынган.
● 473 чагааны архивтээн.

Февральда келген 535 чагааның 141-и парлаттынган, харыы—4, архивтээни —122. Мартта парлаттынганы —141, харыы—2, архив—214.

Бо саннарны деннеп көрүнер. Кандыг чагаалар саны хөй-дүр. Архивтээн чагаалар эң хөй ышкажыл. Бирги кварталда келген 1564 чагаадан 473 чагаа архивтеттинген-дир. Кандыг чагааларны архивтеп турар бис?

Бо айтырыгга харыылаар бетинде номчукчуларга, бижикчилерге бо чылдың январь 20-де үнген № 11 «Шынның» үшкү арнында «Бижикчи, чагаа» деп эгелиг материалды база катап номчуурун сүмеледим. Ындыг янзылыг тайылбырларлыг материалдарны эрткен 1992 чыл дургузунда каш-даа катап берип келген болгай бис. Солунну кичээнгейлиг, бодунга чүве билип алыр сорулга-биле сиинигип номчуп турар кижи болза, чангыс номчаашла, билип алыр болгай.

Сөөлгү үеде солуннуң редакциязынга юбилейлер, байырлалдар уткуштур ада-иезинге, акызынга, угбазынга дээш, чоок төрелдеринге, эшөөрүнге, башкыларынга байыр чедирген хөй санныг чагаалар кээп турар. Оларны авторлар хүнү үзе-тура келгенде, ол кижиниң төрүттүнген хүнүнге чедир 2-3 хонук артканда бижээн болур. Чагаа почта дамчыштыр кел чорда-ла, ол хүн чедип кээр, харындаа эрте бээр. Ол кээрде ук чагаалардың адаанда «Уругларындан, оолдарындан азы Мерген, Азиана, Диана, Аяс» дээш-ле, хөй аттар чыскаап бижип каан болур. Чагаа бижип турар автор кижи ат-сывын (адын, фамилиязын, адазының адын) долу биживаан, чүрүттап турар черинин адрезин четчези-биле айытпаан болур үүлдер хөй. Ындыг чагааларны солунга парлавас, ээзинге харылавас деп сагындырып келдивис.

Байыр чедирген, өөрүп четтириишкин илереткен чагаалар, чарлалдар шупту өртектиг деп үвени бо удаада база катап сагындырып тур бис. Ындыг янзылыг байыр чедириишкинин солун дамчыштыр кылыр дээр болзунарза, чартык айдан орай эвес үеде «Шын» солуннун дараазында агар санынче: **«Тыва соцбанк № 363305 МФО 264192-же 800 рубльди** баш бурунгаар шилчиткеш, акша шилчиткен дугайында квитанцияны чагаа-биле катай чорудар. Кызыл хоорайда чүрүттап турар кижи болза, редакцияның бухгалтериязынга ол бүгүнү боду эккеп берип болур. Бо өртек дээрге өртумак хемчээлдин хөлезини-дир. Чагыгларның өртээ сөзүглелдиң бижиттинген хемчээлинден база хамааржыр.

Өртек-хөлезини төлеттинмээн болгаш ады-сывы, адрези долу эвес чагаалар ынчангаш архивче кирип турар. Чамдык авторлар чүгүла темага медээ, корреспонденцияны бижип алгаш, адаанга адрезин долу биживес, аная-ла «г. Кызыл, С. Монгуш» деп каан суг болур. Азы «Бөлүк чүрүттакчылардан, бөлүк иелерден, бөлүк ажылчыннардан» деп каары-даа бар. Авторлу эки билдинмес чагаа солун арнынга парлаттынмас дээрзин катап сагындырып каалы.

Авторларның кайда ажылдап, чүнү кылып турары хамаанчокка оларның материалдарында салдынган айтырыгларны шиитпирлежип, херек апарган таварылгада кайы-бир албан черлериниден, организациялардан чогуур харыыны-даа негеп, айтырыларга харыыладып, оларны солунга парладып, ол ышкаш алдынган хемчег дугайында дыннадыгны авторнуң бодунче бижип турар бис.

Чүрүттаар оран-сава хуваалдазынга, компенсация, пособиеге хамаарыштыр чөптүг эвес үүлдер дугайын авторлар солунче бо-ла бижий бээрлер. Авторнуң бодунуң чүрүттап турар черинде ол бүгү айтырыгларны шиитпирлептер албан черлери бар, баштай оларның мурнунга айтырыгны тургузарын сүмелеп турар бис. Оон соонда хоржок болза, кады турушкай бис. Чөптүг чорук черле тиилээр болгай.

Бир эвес автор кижи адын, фамилиязын, адазының адын долу (чажырбайн, өске ат салбайн) бижээш, адрезин шын айтып каар болза, оларның чагаалары шуут ис чок чиде бербес. Салдынган айтырыгларның чүгүлазын барымдаалап, харыыны ыяапла бээр апаар.

Номчукчуларның чагааларында солун редакциязындан кандыг-даа харыы чок дээн хөннүг хомудалдарны черчерде бижикчилеривистен бо хүннерде албышаан бис. Чогаал, ыладгыя шынары чок шүлүк дижик, ол ышкаш ужур-утказы орта билдинмес, авторнуң холунуң үжүү номчуттунмас, долу ат, адрес чок чагааларга редакция харыы бербес.

Солуннуң номер бүрүзүн парлап үндүрериниң номчукчуларның, бижикчилерниң киирип турар үлүү улут. Оларның бижээн үүлдери, медээлери солуннуң үндүрүлгезинге кол өзек, даяныр күш болуп турарын сагындырайн. Бистиң солуннуң редакциязыбиле чылдан чылче бижиг харылзааны тудуп, редакцияже янзы-бүрү темаларга материалдар бижип турар идепкейлиг бижикчилеривисти адап, оларны өскелерге үлегер кылдыр мактаар бодап тур бис. Кызыл хоорайдан Ч. М. Чүлдүмүү, П. Г. Ваихобинаны, К. О. Ховалыгны, Ч. Ш.-Д. Ооржакты, В. З. Ощепковту, Ш. М. Монгушту, Бай-Тайга райондан Ч. К. Адыг-оолду, С. С. Иргитти, Чөөн-Хемчиктен Б. Ш. Монгушту, Т. Ш. Сарыгларны, Кызыл райондан А. Б. Ооржакты, Э. О. Тежиттн, Барыын-Хемчик райондан М. К. Ооржакты, С. С. Тава-Самбууну, Өвүрдеи Н. Д. Дамдыныы, М. М. Данзыныы, Тес-Хемден Б. С. Доюндупту, М. С. Түлүштү, Улуг-Хемден Б. К. Монгул-оолду, Тожудан А. Б. Нугууракты, Т. Т. Кушкашты болгаш оон-даа өске бижикчилеривисти адап, оларга өөрүп четтиргенивисти илередип, моон-даа соңгаар солун-биле харылзаазын үспейн, харын-даа боттарының ол үүле-херээнге сонуургалдыг номчукчуларны өөредирин күзээр, дилээр-дир бис.

Чоруунар чогунгур, чолунар бүдүнгүр-ле болзун, хүндүлүг номчукчулар, бижикчилер!

Валентина САТ.

КАНЧААР БАДЫЛААРЫЛ?

1993 чылдың апрель 11-де

Тыва Республиканың референдумунга бадылаашкын

БЮЛЛЕТЕНИ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ЧЕРНИ ХУУ ӨНЧҮ БОЛДУРАРЫНГА ЧӨПШЭЭРЕЖИР СИЛЕР БЕ?

Айыткан харыыларның кайы-бирээзин арттырып кааш, өскезин балай шыйып кааптынар.

ЧӨПШЭЭРЕЖИР МЕН ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН

ЧӨПШЭЭРЕЖИР МЕН база ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН деп сөстерниң кайызын-даа балай шыйып каан азы оларның иелдирзин хевээр арттырып каан бюллетеньни КҮШ ЧОК деп санаар.

МАЙЫК

МАЙЫК

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ РЕФЕРЕНДУМУНГА БАДЫЛААШКЫН БЮЛЛЕТЕНИНГЕ НЕМЕЛДЕ ТАЙЫЛБЫР

Тыва Республиканың референдуму 1993 чылдың апрель 11-де болур турган, ынчаарга Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының чээрбиги (ээлчег чок) сессиязының 1993 чылдың апрель 2-де доктаалын ёзугаар Тыва Республиканың референдумун 1993 чылдың апрель 11-ниң хүнүнден апрель 25-тиң хүнүнче шилчиткен болгай. Бадылаашкын участокта-рынче ооң мурнунда чорудуп берген **«1993 чылдың апрель 11-де»** деп айыткан бүгү бюллетеньнер **1993 чылдың апрель 25-те бүрүн күштүг** деп доктааткан шинтпирни Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы хүлээп алган. Ынчангаш «1993 чылдың апрель 11-де» деп бижиттинмелдиг бүгү бюллетень бланкылары бүрүн күштүг болур.

~~Чөпшээрежир мен~~

1. Бюллетеньде айыткан «ЧӨПШЭЭРЕЖИР МЕН» деп харыыны соңгукчу балап каапкаш, «ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН» деп харыыны балавайн, хевээр арттырып каан дижик, ооң түннели кандыг болурул? **Тыва Республикага черни хуу өнчү болдурбас дээш хамаатының бадылааны ол болур.**

Чөпшээрешпес мен

Чөпшээрежир мен

2. «ЧӨПШЭЭРЕЖИР МЕН» деп харыыны балавайн, хевээр арттыргаш, «ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН» деп харыыны балап каапкан болза, ооң түннели кандыг болурул? **Тыва Республикага черни хуу өнчү болдурар, черни садары дээш хамаатының бадылааны ол болур ийик.**

~~Чөпшээрешпес мен~~

Чөпшээрежир мен

3. «ЧӨПШЭЭРЕЖИР МЕН» база «ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН» деп ийи харыының кайызын-даа балавайн, хевээр арттырып каан дижик, ооң түннели кандыг болурул? Соңгукчунуң бадылаашкын хааржааанче шак ынчаар кирген бюллетенин күш чок деп санаар. Чүге дизе Тыва Республикага черни хуу өнчү болдурарынга хамаатының чөпшээрежип азы чөпшээрешпейн турары билдинмес.

~~Чөпшээрежир мен~~

Чөпшээрешпес мен

4. Ынчаарга «ЧӨПШЭЭРЕЖИР МЕН» база «ЧӨПШЭЭРЕШПЕС МЕН» деп ийи харыының кайызын-даа балааш, бюллетеньни бадылаашкын хааржааанче суккан дижик, ооң түннели кандыг болурул? Ындыг бюллетень база күш чок болур. Тыва Республикага черни хуу өнчү болдурарынга азы болдурбазынга хамаарыштыр хамаатының бодалы, туружу илереттинмээн болур.

Тыва Республиканың референдумун ооң төөгүзүнде бир-ле дугаарында 1993 чылдың апрель 25-те Бүгү-россия референдуму-биле чергелештир эрттирери ол. А бистиң республиканың референдумунга киирген айтырыг — Тыванын социал-политиктиг болгаш социал-экономиктиг бүгү амыдырал-ларынга онза чугула. Ынчангаш референдум хүнүнде бадылаашкын үезинде хамааты бүрүзү эн-не-бедик харыысалгалыг болгаш кичээнгейлиг, хынамчалыг, бодамчалыг болуру эргежок чугула.

ДЕЛЕГАЦИЯ ЯКУТСКИЖЕ ЧОРУПКАН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң парламент делегациязы Саха (Якут) Республиканың найысылалы Якутск хоорайже дүүн үжүп чорупкан. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың улус депутады К. А. Бичелдей делегацияны баштап чорууп. Делегацияның составында Тыва Республиканың улус депутаттары кирип турар. Ол ышкаш Тыва Республиканың чамдык министерстволарының, Кызыл хоорай чагыргазының удуртукчулары делегацияның составында кирген.

Тыва Республиканың парламент делегациязы апрель 13—16 хүннеринде Саха Республиканың Дээди Совединиң, ооң доктаамал комиссияларының, хоорай, көдээ Советтериниң ажыл-чорудулгазы-биле таныжып, арга-дуржулгазын солужар. Акы-дунма ийи республиканың аразында кады ажылдажылга дугайында дугуржулганы кылыр.

Тыва Республиканың Дээди Соведи биле Саха Республиканың Дээди Совединиң аразында кады ажылдажылга дугайында протоколга болгаш дугуржулгага ат салыр.

Кызыл биле Якутск хоорайларның аразында кады ажылдажылга дугайында чугааны кылыр болгаш дугуржулгага ат салыр.

Бистиң корр.

ЧОН-БИЛЕ ЧУГАА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей Эрзинге албан ажылынын аайы-биле келгеш баргаан. Ону ынаар келирин район Совединиң планын ёзугаар эртер депутаттар хүнүнге киржирибиле чон чалаан. «Чону—чоорга, хөйү—хөйлен» дижир бис. Чон чок болза, ийи-чангыс дарга-бошкалар чүнү канчаптарыл? Чоннуң амыдырал-чүрүттүлгазы арай хирелиг бо үеде олар боттарының эн иелеп бузурээни. Ылап-ла ажылдап шыдаар удуртукчуларны боттарын баштаар кылыр соңгуп, дешидип алыр болгай. А дөмги даргалар олардыыстын амыдырал-чүрүттүлгазынын бергеи байдалын экижидип, төөрүп Тываавыстын бүрүнгаар хөгжүлдезин чедир алыр дээш ажылдаар үжүрлүг. Оон башка улус-чон: «Сен черле бистиң кайнаар үглап баштап бар, чоп сен?»—деп чугаажок айтыра бээр болгай.

Бо айтымыгның алыс уткашынарының агын, «сагыжының кара» деп чүвезин көрден, эргим номчукчу. Бо айтырыг салдышмазын деп бодаар болза, даргаларывыстың талазындан кылыр үүлдер-ле хөй. Ол бүгүнү Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей Мөрен суурга чон-биле ужуражылга үезинде чугаалап, салаа базын санап-даа турду. Депутаттар хүнүнүн мырынай бүдүүзүнде келген болза-даа, ол бүгү суурларга барып четтикти. А чочуустун талазындан салбас айтыыр-ла чок. Ажыл-ижиэстен эгелээш, аъш-чемдеп эрткеш, ам мырынай арагахымыска чедир.

Бетики чижек, Эрзин, Тесте хар хевээр, эртен-кежээ соокдаа. Ону ажылгап алгаш, оорларны тудар талазы-биле даруй хемчеглер албас болза. Моол кызыгаар чоогүндан аттаа болган черлев болду. Харлыг турда хөделбес болза, чег карарып каарга, ис будаары чиик болгай. Тере-Хөлдүн ниды—Моол талазынче чоок бир черге вагончик тургускаш, Цагаан-Тологойдан кызыгаар шериглерин аная дүн-хүн чок дежурныйладырының, кызыгаар эргидериниң талазы-биле «дугуржулга» чедип алдыңды.

Ам «Буганың мыйызындан алыылы», шүве. Үүгле «Мөрен» совхозтуң Эрзин суурдан (!) көнгүс ырак эвес турар чылгызындан 17 баш малды карангы дүне кара сагыштыг ажырымчы оорлар сүрүп апарган. Оларның чедизи төрүүр четкен белер. Кызыгаарга мырынай үстүр турган эвес, ол чедир ырак болгай. Кандыг бир тыва кижи ол малдарны ынаар шүргүдүп бербес болза «үүле бүтпес» чүве-дир ийин. «Каш малын чиде берген дээр ийик бе ашак?»—деп айтырыг-ээн-биле таакпылажып орар эрлериниң бир чамдыызында ужур-ла бар.

Эрзинге Моолдан чангыс «кодур чаваа келген» дижик. «Дөртен шериин чыскаап алгаш» Эрес-оол Мичикович Ижи (районуун милиция начальниги) дораан тып бээр. Кожазында Шулуу-Маадыр-даа ындыг. Эр-хейлер! Мен төрээн Тывам оглу болгаш, төрел Моолга хөй удаа чедип барган болганымда, билир мен. Мында—арга-арыг, дүгде—хову. Эрзин, Тестин ховулары аная деннээгге, чүү-даа эвес-тир. Кайыын мелды дилээри, чажырары-даа кая беленил? Кайы девискээрге дээрим ол. Ынчангаш «аалывыстан ырааш», айтырыгны чон шала бедик деннелге чидиг тургузарын даргадан негээн, айтырган. Оон башка бо талазыбиле ажылдың чылбайн турарын үстүнде чамдык чижектерге даянгаш, шорбарлап орарымны эскердиннер ыйнаан.

«Кижи чангыс хлеб-биле тодуг эвес» деп орус үлегер домак бар. Чүрт мындыг берге байдалга турда, өске чүнү ижип-чиир деп бис. Келир үеде ол «хлебти» кымнар биске ажылдап бээрил дээр дугайында ам бөгүн, дораан бодаммас болза канчап болур.

Партиявыс тергиндеп турда, сөөлгү чылдарда Тывада чүрүттап турар орус, тыва, хакас, бурят... хамаанчокка өөредилге черлериниче кирип турду. 108 санныг кижилер өөредир, ол-бо хоорайларывысче аан. Че, мындыг бир чүве бар-дыр. Кызылга бир орус дарганын уруу, азы ол-ла мээн Мөрен суурумга сургуул дооскан бичин, тыва малчын кижи төлу оолдун кайызы эки орустаарыл, дорту-биле кайызының билиин шыырагыл?.. Оода демгилеривис, өске чонувустун ажы-төлдери «дипломнарын хойлапкаш», көдээ район туржук. Кызылче дедир ээп келирлери безин ховар болдур ийин.

Республикавыстың ийи аныяк удуртукчузу (Ооржак, Бичелдей) ол бүгүнү хандыр өөренип көргеш, бо чылын чүгле тыва национальдыг ийи чүс ажыг оолдар, кыстарны соңгаар улуг хоорайларже өөредип чорткан. Оларның өөренир бүгү чарыгдалын Тыва дуглаар. Келир үеги кадрларывыс дугайында ам бодаваже шынап хоржок. Бажын дижик, таваан быжыглап албайн, кырынга каш чудук чыып каар болзувусса, бир улуг хат кээп силгиирге, эртенинде дириг оттуп келиривис кандыг-ла болду. Бир шагда Моолга ийи киживис дээди эртем дооскан (бирээзи арта чок) дээрден башка, даштыкы диплом холунда туткан аныяк кижи бо хүннерде чок болдур эвеспе. Ужуражылгага чугаа ам ынчаар угланы берген. Үүгле бо үнүп келген 1993 чылда 10 тыва школачы уруг, оол АКШ-ка барып, ийи чыл англи дыл өөренир. Бо хүннерде оларның шылгалдазы чорун турар. Америкага шуут-ла студентилээр ужурлуг 10 киживис база бар. Шагда бистиң үү деп сургаан туржуктар! Ол херекчок бир тыва шүлүкчү бижип турду: «Орус дылды билир болза, орааннарга хостуг ужар өзүр боор сен!» «Ужутпас» чорду. Мен оран-делегейниң он чыгам күрүнелериннге баргаш, анкан, бетн дээрге франциуз, испан, немец дыл билбес болгаш... имнеп чордум.

Өөредилге дугайында айтырыгның өске база бир нарын талазы бар, ону утпазы чугула. Бөгүн Мөнгүн-Тайгага бичии уруглар эмчизи херек. К. А. Бичелдей: «Силерде ындыг кижи бар бе?»—дээш дораан чорударын оюн-баштакбиле чугаалап турду. Хандыр бодап орарга, харын ыглаксанчыг-даа. Ол педиатр эмчиге бажын-балгатты дораан бээр, бетн дээрге, оду-көзү, чырыы халас. Артында үш чыл ажылдааш келирге. Кызылга чаагайжыттынган бажынга квартира-биле дораан хандырар. Ол хиреде ынаар баар күзелдиг эмчи кижи тывылбайн турар. Оон бир чылдагааны—чер-чүрт ылгажыр болганывыстан, дорту-биле чугаалааргa. Өө Мөнгүн-Тайгада чаш уругларны «өлүмче чыгап», ол-бо черлерде өлүржүп-чидиржип, бак сөглежип, хербектенчип турарывыс ол. Чер-суур, район ылгажыр үүлдүн бир багай дирткен үнезини мында.

Кайы-даа суурга чугаа: «Бөгүнгү берге байдалдан канчап чүтүнарыл. Россияда байдал багай дээш-ле. Саян артындан бээр чылыг холун кым-на сунуптар ирги» деп «сартыкманап олурбайн, бот-догуннаа күрүне болганывыста, бодувустун талавыстан шиитпирлиг хөделиншкин, эки ажылдаары экономиканы көдүрери эргежок чугула дээрзин К. А. Бичелдей-даа чугаалап, тус черде эш-өөрлер-даа анаа катты жып ордувус. Эки сөстү эдерер апаар.

Эрзин район төвүүге бүтчергенин депутаттары (көдээ район Советтериниң, Тыва Республиканың, Россияның) база ажык чугаа кылып тура бо бүгүге доктаал. Тываның, Россияның референдумнарының, Тываның Үндезин Хоолузунун, партияның өнүү-хөрөнгизинин болгаш корум-чурум дугайында ханы чугаалашкан. Шак мындыг чергелиг бүгү чаданын депутаттарының съезд хевирлиг хуралын Кызылга чылда бир катап чыылдыраа кыйгырыгны депутаттар хүлээп алдылар. К. А. Бичелдей биле республиканың эрге-хоойлу органнарының удуртукчулары эрзинчилериин хөй санныг айтырыгларынга тодаргай болгаш доочу харыыларны берген.

Седип МОНГАЛ.

ЧЕР — ЧОННУҢ АЛДЫН ЭРТИНЕЗИ

ХӨЙ-НИИТИНИҢ ӨНЧҮЗҮ

Черни садар, сатпас дугайында чурттакчы чоннун ортузунда янзы-бүрү чугаалар чоруп турарын билир бис. Солуннардан ону номчуп-даа тур бис. Чоннун хөй-ле нуруузу черни сатпас деп ында бижип турда, аңаа чамдык удурланышкак бодалдар база бар бооп турар, черни хуужудуп садарын деткип турарлар база бар.

Бо талазы-биле бодумнун санал-бодалымны үлежиксеп бижидим. Мээң хууда бодалым, үнүм чангыс — «Черни канчап-даа садып болбас». Бодумнун бо бодалымны дараазында үүлдер-биле тайылбырлап, чон-биле сүмележикседим. Тыва черге оон чурттакчы чону бурунгу төөгүден тура, кажан-даа бодунун чурттап, азырадып өскен черлерин бот-боттарынга азы өске чурттуң кижилеринге садып-саарып чорбаан болгаш чер садар деп ындыг сөстү безин билбес чораан. Тыва чон болунун девискээринге мал-маган азырап, чылдың кандыг-даа үелеринде көжүп, чурт солуп, кожа-хелбээ чону-биле, эш-өөру-биле эп-найыралдыг чурттап чораанын төөгү бадыткап турар. Бо дээрге тыва чоннун чурттап эрткен кайгамчыктыг оруу-дур. Мону, чоннун амыдыралынын онзагай талаларын черле чугулалап көрзе эки деп бодаар мен.

Чер дээрге хөй-ниитиниң садып болбас алдын эртинези-дир. Ол — садып, шимчеп, көжүрүп, сөөртүп алыр ындыг-ла амыр эт-херексел эвес-тир. Чер чүгле ооң кырында хөрзүнде үнген өттчимизиң, арга-ыяжын, оон үнген тараа-быдаазын, ногаазын ажыглаардан башка, садып болур өнчү эвес-тир. Черниң үстүнде адааным кырында байлаардан аңыда, ооң адаанда кандыг казымал байлак, аржаан-суглар чок дээрил? Бо бүгүнү ханыладып бодап көөрге, шынап-ла, дыка берге. Бир эвес черни садып эгелээр болзувусса, ол кандыг-даа кижилерниң холунга кире берип болур. Ону садып алган кижилер канчаар ажыглаарыл? Чамдык кижилер черни садып алырывыска, чон тодуг болур, бис чемгерип шыдаар бис дээр-дир. Ол шын бооп чадавас, ынчалза-даа ол дээрге чүгле чоокку ыллдарның сеткил салышкыны деп бодаар мен, а алыс кедизинде чүү бооп болурун эки угаап бодавайн турар хевирлиг.

Черни хуужудуп садып эгелээр чүве болза, бистиң бичик Тывавыска кандыгыл деп, айтырыг база тургустунуп келир. Янзы-бүрү бичии-бичии феодалзыг күрүнежиргеш тыпты бербес бе? Черни садып эгелээр болзувусса, кижи бүрүзү дүмчүк боралап, чүгле бодун камгаладып, боду байып, өскелерин кулданып, социал айтырыга кончуг улуг бергедээшкиннерни тургузуп болур. Кижи бүрүзүнде черни садып алыр өнчү-хөренги, харык-шинек чок-ла болгай. Кырган пенсионерлеривисти, инвалидтеривисти, чаш өскүс ажы-төлү, аарыг-аржык кижилеривисти кымнын аспаанга, азыралынга бээр бис. Черни хуужудуп каптарывыска, Тыва күрүне чер чок артар апаар. Чер чок күрүнени кандыг күрүне дээрил? Чер чокта берге байдалда артып каар-ла-дыр. Чоину чүнүң-биле азыраарыл? Черле ынчаш, черни садар деп чүве дыка нарын үүлдерге чедирип болур. Чижээлээрге, ындыг чижек. Черни малчын кижи одар кылдыр, мал чеми белеткээр кылдыр хуужудуп алган-дыр. Оон хуужудуп алган девискээринин чанынга өске бир кижи тараа, ногаа өстүрер черни хуужудуп алган-дыр. Ол ийи кожалар канчап эптиг-найыралдыг чурттап, ажылдап болурул? Болдунмас. Чүге дээрге малчын кижинин малы кожазының тарып алган өске шөлүнге кирип болур. Аас-дыл, оон-даа өске чурум чок үүлгедиглер болуп болур. Ону болдурбас дээш кожалар боттарының садып алган черлерин кажаалап, камгалаар апаар. Ону кылыры-биле чоокку девискээрнин арга-ыяжын хыдып, кезип эгелээр. Дорту-биле чугаалаарга, бойдустуң экологтуг байдалынга база улуг когаралды чедирип, дараазында салгалга эки үүлдү әрттырбайн барып болур. Тыва чурту хөй клетка-кажаалардан тургустунуп, ужуру билдинмес чурт болу берип болур. Мен бо бүгү ийи-чангыс чылдар иштинде болу бээр деп бодавайн тур мен. Бо чүве чылдан чылче черниң хуужудары көвүдээн тудум, болу берип болур.

Черни хуужудуп каар чүве болза, ооң адаанда казымал байлак кымнын холунга кирип болурул? Билдингирле болгай, ол черниң өзүнге баар.

Ол ышкаш чамдык кижилер хуужудуп алган черни Тывадан дашкаар кижилерге садып-саарбас деп кым бүзүредип шыдаар деп.

Ажыы-биле чугаалаарга, черни Тывага хуужудуп садар деп турар кижилер Тыва күрүне. Тыва чурт турбазын деп бодап турар кижилер-дир. Бистиң Тывада кандыг-даа нациянын кижилери бар. Черни садып эгелээр болзувусса, тыва нациявысты катай садыпканы-биле дөмей апаар. Ынчангаш тыва черни канчап-даа садып болбазынче ам болур референдумга Тываның чонун кыйгырып тур мен.

Александр КААДЫР-ООЛ.
Тыва Республиканың улус депутады.
Кызыл хоорай.

АМЫДЫРАЛЫВЫС ҮНЕР ДӨЗҮ

Тес-Хем район Совединин даргазы Кара-оол Лопсанович Лапчаа-биле редакцияга душ бооп таваржы бердим. Ол тус черге райкүүском даргазынга дөрт чыл үзүктел чок ажылдаан, ынчангаш ону кончуг эки таныыр кижи мен. Чаа эрге-дужаалынга ол бир чыл ажыг ажылдап турар. Амыр-менди солушканывыс соонда, ажыл-херекчи чугаа бистиң аравыска болган.

— Дем чаа район Совединин сессиязы болуп эрткен дидиңер. Аңаа кандыг айтырыглар чугаалашкан силер, Кара-оол Лопсанович?

— Чоокта чаа район Совединин сессиязын организастап эрттирдивис. Кожуун чагыргазының ажылының дугайында илеткелди оон даргазы Сүндүвей Монге, чер реформазының талазы-биле ажылларының амыдыралга боттанып турарының дугайын мен бодум, эрткен чылын район бюджединин күүселдезин болгаш 1993 чылда бюджедтиң дөзевилелиниң дугайын сан-хөө килдизинин эргелекчизи Төмүр Бархөө, районда хуужудулга программазының күүселдезинин дугайын Любовь Төмүр-оол илеткелдеринге делгеренгей чугаалаан. Ол ышкаш организастыг айтырыгларны база чугаалаштывыс. Амгы үеде эң чугула болуп турар айтырыгларга хамаарыштыр депутаттарның санал-оналын, ажыктыг сүмелерин дыңнап, удуртукчуларның ол ажылдарны чорудуп турарын чугаалажыл, моон сонгааргы сорулгаларга доктаап, шиитпирлерни, хемчегларни үлээп алдывыс. Сессияның үлээп алган доктаалдарын боттандырары албан апаар.

— Мындыг чугаа тарап чоруп турар болгай. Чаңгыс районга, сумуга ийи чагырганың ажыы бар бе, район Соведи болгаш чагыргазы деп аан. Маңаа хамаарыштыр бодалыңар кандыгыл?

Район Соведи дээрге колдуунда депутаттар, комиссиялар-биле эрге-хоойлу ёзугаар ажылдаар удуртулга чери-дир. Ол ышкаш районда тургустунган янзы-бүрү күштер, хейнинти организациялары-биле база демниг ажылдаар болгай. Район Совединде штат ёзугаар 4 кижи бар, ийи харысалгалыг ажылдакчы: даргазы, кол специалист, бир чолаачы, машинага бижик парлаар кижи, бо-ла-дыр. Үндезин Хоойлуга дүүштүр сессияга чугаалашкан айтырыгларны бадылааш, ооң күүселдези дээш район чагыргазының удуртукчулары-биле демниг, харылзаалыг ажылдаар. Суму Советтери база ындыг негелде-биле ажылдаар болгай. Советтер социал, аъш-чем, чер, чединмес өг-бүле айтырыгларының талазы-биле программаны сессияга хүлээп алгаш, ону амыдыралга боттандырар дээш ажылдаар.

— Совет биле чагырга органнарының аразынга чөрүлдээ, маргылдаа турун келир ирги бе?

— Кандыг-бир айтырыгны шиитпирлээриңе ийи-чангыс чөрүлдээ турун келир чүве. Ынчалза-даа ону денге шиитпирлеп, шын орукту тып алыр улус бис.

— Чамдык черлерде, Бистиң-Хем району дижик. Совет болгаш чагырга даргаларын чаңгыс кижи кылып алган болуп турар. Бо айтырыг силерде канчаар тургустунуп турарыл?

— Бо айтырыгга хамаарыштыр бистиң районда бодал ангы-аңгы. Районда колдуунда 7 суму Соведи, чагырга даргалары бар. Ол ийи удуртулганың экизи-даа, багайы-даа бар. Оон ужурундан чүве ийикпе, сөөлгү үеде улус, шынап-ла, чаңгыс кижи ажылдаза кандыг чүвел деп айтырыгны көдүрүп турар апарган. Бистиң район кызыгаар чер болгай. Ынчангаш ийи кижи турза ажыктыг ирги бе деп бодап турар улус бис ийин. Ынчалзадаа чаңгыс кижини тургузарый база өөренип турар бис. Ону амыдырал көргүзе бээр боор.

О. Шынаа, Чыргаланды, Ү. Шынаа, Шуурмак, Кызыл-Чыраа көдээ Советтери эки ажылдап турарын маңаа демдеглээр бодаан кижи мен. Советтер Үндезин Хоойлуга үндезилээш, районун, республиканың чугула айтырыгларын шиитпирлээриңе кол күш болуп турарын утпаза чогуур.

— Черни садар, сатпазының дугайында чугаа чоруп турар болгай. Аңаа силериң хамаарылганар кандыгыл?

— Бо айтырыг талазы-биле каш-даа удаа чон-биле ужуражып чугаалашкан мен. Чоннун бодалы-биле алырга, черни садып болбас дээр-дир. Шынап-ла, чер бистин амыдыралывыс, кавайвыс, хиниивис оон-биле тудуш, ынчангаш кижи канчап амыдыралын, өзүп өскен кавайын, агаарын, суун, бойдузун, төрээн черин садар боор деп улустун бо бодалдарынга канчап каттышпас боор. Ындыг турбуже, черни ажыглап турар ажыл-агыйлар ону чөптүү-биле ажыглавас, ажаалдазы багай, ол хирезинде ону улуска, араттарга бербес, арендалап алыр дээрге, чөпшээрешпес чоруктар бар. Мал чеми белеткээр үеде сиген шөлүн кижилерге таарыштыр бээрин дугурушкан бис. Совхоздардан айтырып алгаш, мал чемин белеткеп ап болур. Черни ап алгаш, ону чөп ажыглавас ажыл-агыйларны, хуу кижилерни 4 дакпыр штрафтаар деп доктаалды база хүлээп алган бис.

— Чер реформазынга хамаарыштыр районда чоруп турар ажылдар дугайын чугаалап көрүнерем, Кара-оол Лопсанович?

— Амгы үеде 1992 чылдың түнели-биле районуун чер-чер Советтериңе 26811 гектар черни быжыглаан, ону чурттакчы суурларның черлери деп санап болур. 9215 гектарны арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга, 410562 гектарны совхозтарга, 1228 гектарны районуун күрдавыр-үелеге фондузунга быжыглаан. Тыва Республиканың «Чер кодексининң» хоойлузунга үндезилээш, черни хамаатыларга бажын чанында огород, хууда дузалал ажыл-агый кылырынга, гараж тударынга база арат ажыл-агый тургузарынга бүгү назынында салгал дамчып эдилээр кылдыр бээри көрдүнген. Аңаа дүүштүр ниитизи-биле 56 арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга база огород тарып өстүрүп турар 2075 өг-бүлеге, 141 албан, организацияларга тускай хереченнерни тывыскан.

— Чер дээш төлевир база бээр ийик бе?

— 1992 чылдың июньдан эгелээш «Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу күштүг болуп арткан. Бо Хоойлу ёзугаар чер үндүрүүн бүгү чер эдилекчилери— хуу ажыл-агыйлар, совхоздар, албан, организациялар шупту төлээр ужурлуг. Ниитизи-биле 1992 чылда район бюджединге чер үндүрүүнден 3 миллион 250 мун рубль кирген. Бо талазы-биле ажыл бедик денниелде тургустунган деп санап болбас. Чер үндүрүүн көдээ Советтер боттарының сессияларында доктаадып тургузар турган, ону арай кошкаткан хевирлиг. Бо талазы-биле тайылбыр ажылын чер реформазының комитеди, үндүрүг инспекциязы чедир чорутпаанындан сүт-бараан фермаларының, машина-трактор мастерскаяларының девискээриндеп база хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агый турар черлериндеп метр бүрүзүндеп 2 көпеекти тыртып турары шын эвес. Ол ышкаш кедээ Советтер боттарынга хамаарышкан кадат, сиген, тараа шөлдерин ажыглаарының чурумун база олардан үндүрүг алырын тодарадыр тургаш, ону боттандырбаан. Хоойлу ёзугаар көдээ чурттакчылардан бажын чанының участогу, ниити кадат, сиген болгаш тарылга шөлдери дээш 4 янзы үндүрүгү тыртар турган.

— Арат болгаш тараачын ажыл-агыйынга хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер, Кара-оол Лопсанович?

— «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында» Хоойлуну хүлээп алган соонда, көдээ ажыл-агыйның ол хевири дыка өскен. Ам оларның саны 60 ашкан. Оларга 9215 гектар черни быжыглаан, ооң иштинде тарылга шөлү 805 гектар, сиген кезер чер 628, мал кадарар чер 7516 гектар болуп турар. Амгы үеде оларда 505 бода, 2117 шээр мал, 120 чылгы, 124 хаван, 20 автомашина, 21 трактор бар. Боттарының күжү-биле 500 ажыг тонна мал чемин, 6 тонна тарааны, 35 тонна картофельди белеткээн. Ынчалза-даа араттардан чугуур беримчени ап шыдавайн турар бис. Мында чылдагаанар-ла хөй. Бир талазында, чер айтырыын чедир шиитпирлеваан. Араттарга ажыл-агыйлар багай черлерни бергилээн факт-барымдаалар бар. Оон ынай чамдык арат ажыл-агыйлары ужур эдерип тургустунган болганындан черни, техниканы чөп ажыглавайн келген. Олардан азырадыкчы хөөнер ам-даа чарылбаан. Ол ышкаш чер реформазын боттандырып келгениниң түнелинде, районда 2075 өг-бүле бажын чанының девискээринде черни бүгү назынында эдилээри-биле алган. Ол дээрге районда өг-бүлелериниң барык 70 хуузу-дур. Тускай күрүне документизин ёзугаар 56 арат ажыл-агыйлары черни база ынчалдыр алган. Бүдүүлелериниң 304 ажылчыны коллективтиг огород тарып турар черлиг болган. 178 кижи сиген кезер, мал кадарар черлерлиг. Ынчап кээрде районда арат болгаш тараачын ажыл-агыйы элээн сайыралды алган деп болур. Район Совединин өске чорудун турар ажыл-чорудулгаларынга доктаавайн, үчүгле черге хамаарыштыр чугаалаарга, ол талазы-биле ажыл мындыг-дыр. Ам часкы тарылгага белеткел барык доозулган деп үзе чугаалап болбас, ынчангаш ажыл-агыйлар, араттар часкы хову ажылдарынче бир демниг кирер ужурлуг. Кымпа аңаа баш удур белеткенген болдур, ол эки түнелди чедип ап болур дээрзинге идегел улуг.

Интервьюну Сарыг-оол КУУЛАР алган.

МЭЭҢ БОДАЛЫМ

Шаг-төөгүден алгаш көөрге, тыва чон чер саткан деп сөс черле дыңнаваан. Тыва ноянар безин турган, кайда үү ноян бодунга чер садып, салгалынга арттырганы? Ачам чугаалап орар чүве: Өвүрде Бора-Шайның Солчур кырын Башкы-Тербистерден бээр, Көден-Ховузун Амын-ноян Моолга Солчурну 1000 кара хураган кежинге садыпкан азы солупкан, ынчангаш Бора-Шай-ны Солчур деп адаан деп төөгү чугаазын чугаалаан, хомудан орар. Моолдар Солчуну солуп алгаш, бээр ханылап кирип келгениңден одар-белчиир чедишпес, сигенширбиил кезер, кыштаг-чурт тудар чер чок апарган кончуувусту көрдүн бе, 1000 кара хураган кежин чангыс ноян хүнүнде чок кылган, а чурт артып калган. Торгалыг бетинде аңаа чыткан Донгактарның чурту — Тээлин моолдарга берипкеш, кайы хире хилинчектенип тур бис, олап үү-даа эртиимес, бистин чуртувус дээр, үжээр-тудар. Мындыг бичии чижектерден-даа алгаш көөрге, чуртту оюк-деликтеп садыптар болзувусса, үү үнүп кээр-дир, чээ?

Чазак черни Тываның черин садар кылдыр доктаал-саавыр үндүрүптер болза, бистер тывалар чер болбаазырадып, аңаа огород, үнүш тарып зар эвес бис, чалгаавыс дээрге, халап болган чон-дур бис. Чер садып алыр акша-төгерикти кайыын тывар бис, мынчап чадажып орувуста, доо Японнан, Моолдан, Кыдаттан, Саян артындан келген улус хөй акша-төгерик-биле садып алгаш, аңаа завод, фабрикалар тудуп, кат-чимис, ногаа тарып болбаазырадып алыр болза, оон канчаар бис, оон чоорту ол девискээрин алгыдып садып, делгемчидип алгаш чоруп берзе, кедизинде баргаш, ындыг хөренгитенни чурттан үндүрер эргевис бар эвес. Чурт даштыкы хөренгитеннерниң капиталы апарбас бе? Чуртту хуу кижилерге садыптарга, оон бир хуу кижиниң коданының девискээринге күрүне үжүр-дузалыг тудуг, суур тудар апарза, азы чазаглыг орук эрттирер апарза, ам канчаарыл? Амдыызында Тываның черинің кырын хуу, кезек кижилерге үлеп берип садыптарга, кедизинде баргаш, ам төрүттүнмээн салгалдар кая чурттап, амыдыраарыл? Кижи арифметиктиг прогрессия-биле көгжүүр болгай, өзүп көвүдээй — чер херли бээр резина эвес-ле болгай.

Черни садар кылдыр чөпшээрептерге, мурнаан кижилер эки черлерни аптар, а озалдаан кижилер даглар баштары, хөлдер кыры алыр бе ынчаш? Кымның черин быдаажып, хоюн кадарар, сигенин кезер сөн?

Мен бодап көөрүмге, чер саткан черле ажыы чок. Россия делгем черни садып-ла турган, а бис ону өттүнгеш чоор бис. Тываларның, моолдың база тываның черин садып болбас алдын эртинези-дир. Ол — садып, шимчеп, көжүрүп, сөөртүп алыр ындыг-ла амыр эт-херексел эвес-тир. Чер чүгле ооң кырында хөрзүнде үнген өттчимизиң, арга-ыяжын, оон үнген тараа-быдаазын, ногаазын ажыглаардан башка, садып болур өнчү эвес-тир. Черниң үстүнде адааным кырында байлаардан аңыда, ооң адаанда кандыг казымал байлак, аржаан-суглар чок дээрил? Бо бүгүнү ханыладып бодап көөрге, шынап-ла, дыка берге. Бир эвес черни садып эгелээр болзувусса, ол кандыг-даа кижилерниң холунга кире берип болур. Ону садып алган кижилер канчаар ажыглаарыл? Чамдык кижилер черни садып алырывыска, чон тодуг болур, бис чемгерип шыдаар бис дээр-дир. Ол шын бооп чадавас, ынчалза-даа ол дээрге чүгле чоокку ыллдарның сеткил салышкыны деп бодаар мен, а алыс кедизинде үү бооп болурун эки угаап бодавайн турар хевирлиг.

Черни хуужудуп садып эгелээр чүве болза, бистиң бичик Тываныска кандыгыл деп, айтырыг база тургустунуп келир. Янзы-бүрү бичии-бичии феодалзыг күрүнежиргеш тыпты бербес бе? Черни садып эгелээр болзувусса, кижи бүрүзү дүмчүк боралап, чүгле бодун камгаладып, боду чуртувус дээр, үжээр-тудар. Мындыг бичии чижектерден-даа алгаш көөрге, чуртту оюк-деликтеп садыптар болзувусса, үү үнүп кээр-дир, чээ?

Чазак черни Тываның черин садар кылдыр доктаал-саавыр үндүрүптер болза, бистер тывалар чер болбаазырадып, аңаа огород, үнүш тарып зар эвес бис, чалгаавыс дээрге, халап болган чон-дур бис. Чер садып алыр акша-төгерикти кайыын тывар бис, мынчап чадажып орувуста, доо Японнан, Моолдан, Кыдаттан, Саян артындан келген улус хөй акша-төгерик-биле садып алгаш, аңаа завод, фабрикалар тудуп, кат-чимис, ногаа тарып болбаазырадып алыр болза, оон канчаар бис, оон чоорту ол девискээрин алгыдып садып, делгемчидип алгаш чоруп берзе, кедизинде баргаш, ындыг хөренгитенни чурттан үндүрер эргевис бар эвес. Чурт даштыкы хөренгитеннерниң капиталы апарбас бе? Чуртту хуу кижилерге садыптарга, оон бир хуу кижиниң коданының девискээринге күрүне үжүр-дузалыг тудуг, суур тудар апарза, азы чазаглыг орук эрттирер апарза, ам канчаарыл? Амдыызында Тываның черинің кырын хуу, кезек кижилерге үлеп берип садыптарга, кедизинде баргаш, ам төрүттүнмээн салгалдар кая чурттап, амыдыраарыл? Кижи арифметиктиг прогрессия-биле көгжүүр болгай, өзүп көвүдээй — чер херли бээр резина эвес-ле болгай.

Черни садар кылдыр чөпшээрептерге, мурнаан кижилер эки черлерни аптар, а озалдаан кижилер даглар баштары, хөлдер кыры алыр бе ынчаш? Кымның черин быдаажып, хоюн кадарар, сигенин кезер сөн?

Мен бодап көөрүмге, чер саткан черле ажыы чок. Россия делгем черни садып-ла турган, а бис ону өттүнгеш чоор бис. Тываларның, моолдың база тываның черин садып болбас алдын эртинези-дир. Ол — садып, шимчеп, көжүрүп, сөөртүп алыр ындыг-ла амыр эт-херексел эвес-тир. Чер чүгле ооң кырында хөрзүнде үнген өттчимизиң, арга-ыяжын, оон үнген тараа-быдаазын, ногаазын ажыглаардан башка, садып болур өнчү эвес-тир. Черниң үстүнде адааным кырында байлаардан аңыда, ооң адаанда кандыг казымал байлак, аржаан-суглар чок дээрил? Бо бүгүнү ханыладып бодап көөрге, шынап-ла, дыка берге. Бир эвес черни садып эгелээр болзувусса, ол кандыг-даа кижилерниң холунга кире берип болур. Ону садып алган кижилер канчаар ажыглаарыл? Чамдык кижилер черни садып алырывыска, чон тодуг болур, бис чемгерип шыдаар бис дээр-дир. Ол шын бооп чадавас, ынчалза-даа ол дээрге чүгле чоокку ыллдарның сеткил салышкыны деп бодаар мен, а алыс кедизинде үү бооп болурун эки угаап бодавайн турар хевирлиг.

Черни хуужудуп садып эгелээр чүве болза, бистиң бичик Тываныска кандыгыл деп, айтырыг база тургустунуп келир. Янзы-бүрү бичии-бичии феодалзыг күрүнежиргеш тыпты бербес бе? Черни садып эгелээр болзувусса, кижи бүрүзү дүмчүк боралап, чүгле бодун камгаладып, боду

Черни садар, сатпас дугайында чурттакчы чоннун ортузунда янзы-бүрү чугаалар чоруп турарын билир бис. Солуннардан ону номчуп-даа тур бис. Чоннун хөй-ле нуруузу черни сатпас деп ында бижип турда, аңаа чамдык удурланышкак бодалдар база бар бооп турар, черни хуужудуп садарын деткип турарлар база бар.

Бо талазы-биле бодумнун санал-бодалымны үлежиксеп бижидим. Мээң хууда бодалым, үнүм чангыс — «Черни канчап-даа садып болбас». Бодумнун бо бодалымны дараазында үүлдер-биле тайылбырлап, чон-биле сүмележикседим. Тыва черге оон чурттакчы чону бурунгу төөгүден тура, кажан-даа бодунун чурттап, азырадып өскен черлерин бот-боттарынга азы өске чурттуң кижилеринге садып-саарып чорбаан болгаш чер садар деп ындыг сөстү безин билбес чораан. Тыва чон болунун девискээринге мал-маган азырап, чылдың кандыг-даа үелеринде көжүп, чурт солуп, кожа-хелбээ чону-биле, эш-өөру-биле эп-найыралдыг чурттап чораанын төөгү бадыткап турар. Бо дээрге тыва чоннун чурттап эрткен кайгамчыктыг оруу-дур. Мону, чоннун амыдыралынын онзагай талаларын черле чугулалап көрзе эки деп бодаар мен.

Чер дээрге хөй-ниитиниң

ТӨӨГҮЛҮГ ЧЕР

Бо суурнуң үндезилеттинип тургустунганын маңаа хүрээ тутканындан бээр санап турар. Ону архивтен көөрге, 1898 чыл бооп турар.

Суурнуң маңаа тургустунганының дугайында мындыг чугаа бар. Хүрээнин эн баштай Ак-Хемнин Сонгу-Адыр-Бажынга тутканы дээр, ында хүрээнин орну ам-даа бар деп. улуг назылыглар чугаалажыр. Хүрээнің улуг ламалары артпастап туруп берген. Шо-төлгелеп, сүдүр ажып көөрге, хүрээни бо черден чайлады тудар болза, кедилиг, им-демдек чок ак аскырны дывыладып салыптарга, оон доктааган черинге хүрээни тудуп болур деп дүшкен.

Им-демдек чок ак аскырның соонга ыяш баглаан. Ак-Хемнин Белдир-Шыгынга салыптарга, аскыр-даа Оваалыг-Арт кайы сен дээш, дывылап ашкан-на. Арты ашкаш. Күүнкүр-Арт ховузун куду довурак-доозунун бүрүладыр. чүвеге-даа алдырар-түттүрар хире эвес дывылап баткан. Оон соондан улуг-биче ламалар аттарының сыр кара маңы-биле тутсуп турганнар.

Демги аскыр Күүнкүр-Арт ховузунун алдыы талазында Мөйнааракты ажыр дывылаан. баарында кыжын доңмас кара суг бажы үнүп чыдар хавак кыры дазырга тура дүшкен. Соондан сүрген улус чедип кээрге, аскырның аксындан ак көвүк шуурай берген, сирицейнип турган.

Судурда дүшкени-биле хүрээни аңаа тудар деп шиитпирлээннер. Ынчангаш ол черни дагаан-даа. Хүрээ туткан хавактын баарында улуг шык чаттыла берген чыдар. Шыктын мурнуу талазы-биле Чаа-Хөл хем арыг ишти-биле агып бадып чыдар. Шыктың хавакче чоок талазында кара суг бажы бар. Ынчангаш ол чоок-кавы Суг-Бажы деп ат-биле алдаржый берген.

Бир дугаарында хүрээнин дуганын тудуп тургускан болбайн аан. Оон соонда ламаларның, күүрактарның, хөделдеринин бажын-балгадын тудуп эгеледи-ле ыйнаан. Аңаа турган дуганны чаражын улуг назылыг кижилер магадап чугаалажыр чүве. Ону кыдат тудугжулар тутканы дээр. Дөрт кижи дөрт ангы черге туруп алгаш, кертип алган ыяштарын эптеп салырга, кертиглери артык-дудуу чок эптежип кире бээр турган деп чугаа бар. Кыдаттарның ажылгыры, шевери тергинин-не улус дээр чүве.

Хүрээ Ак-Хем, Кызыл-Даг, Ак-Туруг чонунуң чудүүр. тейлээр чери апарган. Хүрээ-биле чергелештир сумунуң эрге-чагырга чери база аңаа турупкан. Хурал хураай бергенде. бүрээ-бүшкүүрнүн, коңга-дамбыра, шан-кепгиргенин даажы кайы ыракка дыңналы бээр дээр чүве.

Ол ышкаш 50 чылларының эгезинде ада-ызыгууру хамлама дээш база мал-маганы элээн шыырак боорга, байлар деп сылдаглап алгаш, колхозка кирер дээрге база кинрбейн, шыдажыр, күүседир аргажок план эндере-чаза онаап турган, Монгуш Бүрбүүү, Монгуш Дадар-оолду, Монгуш Базырны, Монгуш Седен-Хуурактыны, Монгуш Саңгаажапты кем-херекке онааган. Эт. чүү дээрил аан, кара туразында аажылап турган чүве-дир ийин.

Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында Ак-Туругнун арат чону фронтуга дузалажырының талазы-биле боттарының улуг-хуузун кииргеннер, ол дугайын база-ла С. Тока «Чоннун оглу» деп тоожузунда мынчаар бижип көргүскен:

«— Бистиң Ак-Туруг сумузунуң эр-хөрээжен чону Кызыл Шеригге дуза болзун дээш, беш мун баш мал, мун ажыг хөректээш, чылыг тоннар, хол-хаптары, уктар болгаш өске-даа янзы бүрү белектерин белеткеп каан, чыдып чыдар. Ону кандыг янзылыг фронтуже дүргеп чорудар угаанныг чоор, даргам. Ол дугайында дузалажып көөрүнерни дилеп чор мен ийин — дээш, Докан-оол хойнуидан кылыраш үштүп кээп, данзызын санап олурган. **(Мында ийи кижиниң чугаазы Докан-оол биле Чүргүй-ооллуң аразынга болган, Чүргүй-оол фронт баарының мурнунда Чаа-Хөлге шериг столунуң даргазы турган С. С.).**

Чогум суурнуң адын Суг-Бажы дээр турган. Сумунуң танмазында-даа ындыг, Суг-Бажы кара-бажынга аараш, өлген дээр чүве. Ол дугайын А. Дугержаа «Бештиң хөрээ» деп ат-биле «Шын» солунга бижээн. Ону номчукчулар номчаан боор. Ол херек канчаар болганын, кымнар иүүлдээнинден бээр тодазы-биле бижип каан. Ону катаптаваайн. Буруулугларны бурган эргиплe түр боор.

Өртке удур шалыпчы

ай чоруп тур

АМДЫГААШТАН БОТТУГ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЛЫР

Чылдан чылче өрттер бистиң республиканың улус ажыл-агыйынга кончуг улуг когаралдарны чедирип келген. Өрттер көдээ ажыл-агый объектилеринде бөлө эвээш эвес болуп турар. Эрткен 1992 чылды алыр болза, көдээ ажыл-агый объектилеринге 73 өрт болган, оон когаралы 713888 рубльге деп болган. 1991 чыл-биле деңнээрге, өрттерниң саны 30 хуу эвээжээн-даа болза, материалдыг чидириглер 36 катап өскен.

1992 чылда көдээ ажыл-агыйның 7 техниказы, язы-бүрү 9 тудуг, 183 тонна бөдүүн мал чеми өртке узуктаттынган. Бо чылдың үш айының иштинде көдээ ажыл-агый объектилеринде 12 өрт болган, оон когаралы — 283421 рубль. От-биле оваарымча чок болганындан Сүт-Хөл районуң «Сүмбер-Уула» совхозунуң гаражынга өрт ыва берген, түннелинде ажыл-агыйның 2 автомашиназы өрттенип калган, оон когаралы — 263569 рубль.

Март 18-те «Революцияның чалбыжы» совхозка 4 тонна сиген өрттенип калган, олда хүн Чаа-Хөлдүң «Ак-Тургуг» совхозка 3,5 тонна сиген өрттенген.

Мындыг өрттерниң болу бөөр чылдагааны үүл дээрге, ажыл-агыйларның удуртукчулары өртке удур камгалал чорударының айтырыгларынга кичээнгей чок болуп турары ол. Объектилерни суг хандырылгазы-биле, сигнализация-биле, телефон болгаш өрт өжүреринин баштайгы бөдүүн херекселдери-биле дериприн бодавайн турарлар. Ол ышкаш бараан материалдыг үнелиг үүлдерни, техниканы, мал чемин таарыштыр шыгжаарынче организастыг хемчеглер кылбайн турарлар.

Совхозтарда өрт өжүрер техниканың байдалы база эки тура өрт өжүрүкчүлериниң белеткелин тургусканы кончуг багай. Өрт өжүрер 41 автомашинаның 12-зи үрелик турар. «Октябрьның 30 чылы», Карл Маркс аттыг совхозтар (Сүт-Хөл район) өрт өжүрер машиналарны суг сөөртүр кылдыр эде дерип каапкан, а Барыын-Хемчиктин Барлык, Шекпээр суурларда — чүк сөөртүр кылып алган.

Мал-маган кажааларының өртке удур камгалалының байдалы улуг дүвүрелди болдуруп турар. Эрткен чылын 4 кажаа өрттенген. Оон материалдыг когаралы 455300 рубль болган. Бо чылдың январьда Эрзиннин Ленин аттыг совхозунуң мал кажаазының чаныга чоок чыткан өдек өрттени берген.

Күрүненик өрт-хайгаарал албанының айтыышкынарын Көдээ ажыл-агый министерствозу кичээнгейге албайн, өртке удур камгалал хемчеглериниче акша-төгерикти эвээштиг үндүрүп турар.

Амгы үеде республикада өртке удур шалыпчы ай чоруп турар болгай. Көдээ ажыл-агый министерствозунуң удуртукчулары объектилерге өрт болу бөөрин баш удур көрүп, бар-ла хемчеглерни алган турары чугула.

Николай ЮРЬЕВ.
ИХМ-ниң өртке удур айыл-камгалал албанының улуг инженери.

АЙЫЫЛ ЧОК

Чоокта чаа Томск обласка болган частыышкын дугайында солун, сеткүүлге бижээн болгай. Ол аварияның соонда ооң айыылының дугайында янзы-бүрү чугаалар үнүп турар. Бо чугаалар Тывада база чедип келген.

Ук авария частыышкын болган черниң чоок-кавызын бокталдырган болгаш чурттакчылыг суурларга, хоорайларга хора чедирбээн.

А Тывага болгаш Хакасияга база өске-даа черлерге ооң кандыг-даа хоразы чок дээрзин ук областың хамааты камгалалының штаб начальники Панкратов Тываның хамааты камгалал штабынче чоруткан телеграммазынга дыңнаткан.

ЧОН АРАЗЫНЧЕ КИРИП АЖЫЛДАЗА

Февраль 16-да үнген «Шын» солунунуң бирги арнында Тыва Республиканың Дээди Совединиң парлалга секретары Седен Хертектин «Кичээндириг, кыйтырыг болзун» деп материалын номчааш, арайла сагыжымга кирбейн турар үүлдерни бижикседим.

Бирээде, ам чеже черле кичээндирип, чеже сагындырып келир бис. Анаа-ла курут чугаа кырында туруп берген, шиитпирлээр үезин келген айтырыг-ла хөй. Ында Эрзиндеи малчын Хайын Свердовтун «Шын» солун арнынга көдүрген айтырыы канчаар-даа аажок чөптүг болгаш харыындаа черле эмин эрттир шөйлүп туруп берген айтырыг-ла болгай. Бодап-даа көрүнер даан, малчын кижинин ажылы кайы хире берге ийик. Мен оон дугайында биживес бодап тур мен. А алыр шалыы дугайында ыыттаан-даа хеорээ чок.

Малчын кижи салыгда чаңгыс хол-хавыынын өртээ четпес шалыныы бир айда ап орар-ла болгай. Ол хирезинде хөөкүй малчын үүү боор, бир хой өлүп каарта, оон өртээн совхозка эгидер болдур эвеспе.

Седен Хертектиң бижип турары-биле алырта, сөөлгү үеде Тыва Республиканың Дээди Соведи көдээ ажыл-агый талазы-биле 5 улуг Хоойлуну хүлээп алган. Ол хоойлуларны, ылангыя көдээ ажыл-агый ажылдакчылары билбейн заан. Ол хоойлуларның оода бирээзин алгаш, чижээ, көдээнин социал хөгжүлдезинин дугайында хоойлузу дижик, оон чер-черлерде канчаар күүсеттинип турарының дугайында айыткан болза, кончуг-ла эки болур ийик.

Көрүнер даан, республиканың Чазак чери ол хоойлуларның күүселдезин хандырар дээш безин 17 доктаалдарны хүлээп алган-дыр. А олариың күүселдези кайыл? Үүге ону айтып, бир эвес күүсеттинмейн турар болза, чылдагаанын тып, буруулуг улустарны илкетпезил? Черле ынчаш, бо сөөлгү демократия, ажык-чарлыг чорук эгелээн үеде доктаал-саавырлар күүселдезинин хынаалдазы сулаган. Анаа-ла үжүр эдертип, доктаал-саавырлар хүлээп алыр апарган үе эвеспе деп бодал кижини дүвүредип чоруур.

Бо талазы-биле мээң хуумда бодалым мындыг ийин: республика чергелиг Чазак черинге-даа дижик, азы Дээди Советке-даа болгай-ла, квартада азы айда-даа бир хүнүү доктаадып тургускаш, доктаал-саавырлар күүселдезинин хынаалдазы азы аныа контроль хүнү деп-даа алгайла. Ол хүн үүгле хоойлу күүселдезинин дугайында чугааны кылып турза эки хевирлиг.

Ол ышкаш «Шын» солунунуң арнынга тускай рубриканы чүге ажыдып ап болбас деп. «Хынаалда чоруп тур, хынаалда арны» деп-даа алгай-ла бис. Бо талазы-биле материалдар солун, сеткүүлдеривисте сөөлгү чылдарда база колдуу-ла көзүлбестээн чүве-ле болгай.

Кижинин сагыш-сеткилин дувуредип кээр база бир айтырыгны Эрзиннин малчыны кончуг шын бижип турар. Ону үүгле Эрзиннин малчыны эвес, ам мырыңай бүүгү чон чугаалажып турар апарган болдур ийин. Бо талазы-биле «Тываның аныктары» солунда «Медээлер» деп ниити эгенин адаанда «Клоунвар парламентизи» деп эгенин номчуптарга-ла четчир ийин.

Республика чергелиг улуг кол айтыыглар шиитпирлээр дээш чыглып келгеш, депутаттар сессияга безин орта олуржуп шыдавас апарган. Арын-нүүрүнүн бетинде, анаала бөдүүн-даа кижиниң човаар сеткили канчап барганын?

Адактың сөөлүнде, хоочун журналист Седен Хертектин материалын ындыг-мындыг дивейн-дир мен. Өске үүлдер шупту шын. Кандыг хемчеглер ап турарындан эгелээш, а бо дээрге бодумнуң хууда бодалым-дыр. Ам черле курут аазаашкынардан уштунуп, тодаргай хемчеглерни черле алырын үе негеп келгей эвес бе? Моон соңгаар, черле ынчаш, чон аразынче тодаргай кирип, оларның арга-сүмезин дыннап, деминг ажылдаары үүгүла апарганды. Чымчак диванналгы кадиеттерден үштүнүп көрээлинер, эргим депутаттар. Ынчангаш чонга бараан болур хүлээлгевисти күүсетсе эки боор.

Савый-оол ООРЖАК.
Таңды район.

МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЕ КӨРНҮР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Ооржактың Мөңгүн-Тайга районунуң ажыл-ишчилери-биле ужуражып, көдээ чонунуң амыдырал байдалы-биле таныжып чораанының талазы-биле журналист Михаил Дуюнгар «Шынга» бижиди. Ында районунуң ажыл-ишчилери, Мөңгүн-Тайга районну Тожу ышкаш Соңгу чүк байдалынга денневээнинге таарзынмайын, айтырыг тургузуп турарынга үүлдүгүүнүп, аная немей деннелгелерни кирер болдым. Мөңгүн-Тайга далай деннелинден 4000 хире км бедикте турар болгаш, делегейде бедик дагларга санаалып турар. Тожуну аная деннээрге үүгле ортумак безин четпес бедик черде деп билир мен.

Тожуга 1960 чылдар үезинде, эн бедик дээн черлери Улуг-Оо, Бичии-Оо тайгаларының баштарынга геология экспедициязынга ажылдап чордум. ында чайын агарар бичии-даа хар көзүлбес, изигде ымыраа-сээкке кижи шыдавас чер болган. Тожу ёзулуг курорт ораны, оон чижээнге, девискээринде «Үш-Белдир» курортту, «Азас» дыштанылга базазын адаарга-ла четчир. Тожунуң кайы-даа булунунга картофель, ногаа аймаан тарып, оон элбек дүжүттү өстүрүп ап турар. Арга-эзиниринде кат, тоорук, мөөгү, балык-байлан, ан-менин чугаалаш-даа канчаар.

Мөңгүн-Тайгага база бо-ла чеде бөөр мен. Тожуга көөрге долгандыр дээрде булут үстүнде үне берген менги шыпкан тайгалар-ла, тайгалар. Чайның кончуг изин июнь, июль айларда-даа баарга, ак менги-биле мөңгүннелген тайгалар. Ынаар мурнуу үүгүнче Моол чоогунче Ак-Адыр деп черлерже чоруп каарга, карак четпес ховулар. Ында ыяш хамаанчок, ат өртээр өрген безин чок, малчыннар ат өртээр демир өргенин доктаамал ап чоруурлар. Оттулар ыяшты ол черниң малчыннарындаа, суурлар чурттакчыларындаа кыш, чай чок кызыгаар таварты 300—400 км хире ыракта Хөндертейден үдүруп ап турарлар.

Амгы үүү-даа үүвенин өртээ талыйган үеде оларга улам-на бергедеп орар. Районнуң девискээринге чай узун үелерде безин кажан-даа тараа тарып көрбээн. Шаандан тура араттар чиир тараазын Хемчикке кээп тарып турганнар. Картофель дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Каргыга чамдыкта июль айда безин улуг хар чагаш, шуурганнай бергилээр, Маная мен чангыс-ла чижектен кирип көрейн. 1970 чылдар үезинде июль айда кыргылла соонда улуг хар чагаш, шуурганнаш туруштарга, 4 муң ажыг хой доңуп калган.

Мөңгүн-Тайга районунуң чону болгаш тус черниң мал-маганы ол черниң агаарынга кончүг таарышкан. Бир эвес Мөңгүн-Тайганың сарлыын Тожуга аппаар болза үр-даа болбас, карак-кулаа куртун өлүлеп каар деп бодаар мен.

Мөңгүн-Тайганың чонунуң шыдамык-быжыын магадаар мен. Бир эвес Мөңгүн-Тайганың агаары чылыг, оон хөрзүнүнге үнүш-дүжүт үнер турган болза, өске нацияның кижилери анаа чурттап турар ийик. Мөңгүн-Тайгага кажан-даа өске нацияның кижилери үр доктаап чурттаваан. Үүге дээрге анаа амыдырап-чурттаары берге, а Тожуда булуг бүрүзүнде өске нацияның кижилери бар, староверлер хемнеэ санай.

Моон алгаш көөрге, Тожу Мөңгүн-Тайгага көөрде ёзулуг чуртташтыг оран ышкажыл. Ынчангаш Тываның Чазза, оон бир дугаар Президентизи Ш. Ооржак Мөңгүн-Тайганы Соңгу чүктүн улузунга демейлеп, оларның амыдыралынче бир түскай көрүүр боор деп бодаар мен.

Тожуну чоп Соңгу чүкке деннеп бергеи чоор дивейн тур мен, ийи районнуң агаар-бойдузун билир болгаш амыдырал-чуртталгазын деннеп, деннелгелерни киририм.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.
Шуй суур.

«УЛУС ХОЛУНДАН ХЕП САДЫП АЛБА, УРУУМ»

Бо чугааны мен шагда-ла дыңнаан-дыр мен. Оон бөөр үр-ле үе эрткен. Мону чугаалап орган кырган-ава ам аравыста чок-даа болза, урутдарының шын-на чатып, сургап орган өгбе-дир деп билип чоруур кижи-дир мен. Ол мындыг болган таварылга дугайында чугаалап орган чүве ийин.

Баян-Тала девискээринге ынчан соңгаартан кылаштажып кээп турган орус дылдыг хамаатылар аалдарга кээп, чем дилеп чип чоруп турганнар. Ол шагда оларның чугаазын орта билир кижи-даа чок, чоп, эки хевин ырак чер баарымнежир чүве-ле болгай. Оон да кедер. Ол кижинин чер чоорту оларның өөрү чүүхөө, идик-хеп ап алган чоруур, оларын садар мындыг турган. Бир аалга ындыг улус чедип келгеш, кара сапык идик садып чорда, ол аалдың ээзи садып алган дижир.

Ол шагда ындыг эт ховар болбайн канчаар. Ол аалчылары бараанын саарыпкаш чоруй барганнар. Садып алган эдин демги кижи ол дораан кедип албаан, ону харын шыгжап алгаш орган. Көдээ улус черле ындыг чер баар-чоорур өйү кээрге, идини кеткеш чорупкан. Оон келгеш-ле идим кызып чор, бажында чүве бар хевирлиг деп чоруй, ужулгаш, көөрге бут баштарының салаалары бар болган. Ол идикти хөөрден азы өлген кижиден ужулган деп чүве билдинген.

Ону дыңнаан кырган-ава уруун ынчап чаңын органын дыңнаан мен. Оон ынай үүү болуп төнген ийик, чугаа анаа төндү. Мону бодап орарга, ол үеде база түренги, аштап, сүксап чораан улустар тургулаан-дыр. Че, ол-даа канчаар. Ам бо берге рынок үезинде садыг-саймаа ужу-бажы билдинмес берге үеде кижилер холундан эт садып аары сараалыг-ла-дыр.

Амгы үеде үүрмек садыглар көвүдээн, бараанналрның кайыын келгени, дугаары, өртээ, үнген фабриказы билдинмес боор-дур. Ам черле херим баштарында, ыяш бүдүктарында, садыглар чаныында чүве саткан кижилерни хоруурунуң негеттинин, чурумчутса эки апарбаан бе?

Күдер САЯ.
Чадаана хоорай.

СЫЛДЫСТАРГА СЫЛДАП ТУРГАШ...

Эжимнин хар харлаан кежээзинге чорааш, бажыныымче орай чаныр орган мен. Халан эзирик мен, ынчалзадаа сергек-омаам хөлчок, сырыннадыр ырлагылап чордум.

Өршээ дадай! Хеп-хенертен эзирик үш ool оруумну дуй бүзээлей турупканнар. Та кайыын кушталып келген оолдар ийик, чүүн-даа аай-бажын тыппайн, аксым аазадыпкан тур мен.

«Ат болган, Хулиганнардың, канчап чооп, чүүн-биле алаактырып, кажарлап турган, болардан адырлып, амыр-менди үнер чоор» деп бодай бердим.

— Акшан бөр бе, ашак? — деп ортузунда турган ool, огурган элик ышкаш, чыгрыды хөректенди.

— Акшам бар, ооллдарым — деп эвилеп-эзлек чугаалап, бир-ле чүве бодап алгаш, хойнумдан акшамны уштуп, көдүре туткаш көргүстүм.

Эзирик ооллар акша көрүп каапкаш, хейде чилбиленип:

— Ол-ла болгай, бөөр экелгел, ирем — деп, артымда турган ool тендире-тендире келгеш, акшаны ушта согар чыгыы холун карбаннатты.

— Чок ооллдарым. Акшаны алырын алыр силер. Бо акшаны эжимнин төрүттүнгеи хүнүнде безин белекке бербээн мен. Оон ужур чылдагаанын чугаалап берейн — деп хулиганнардан адырлып алырының аргазын дилеп.

— Бербээнин чылдагааны биске үүү хамаан үвел. Бербээниң эки-дир. Бербес болзунза моорады берипкеш, ап алыр бис билдиң бе, ашак — деп, шиштегер узун, кара ool хыйланды.

— Та өлүрүп, та моорады шаап турган алынар. Ол силернин херээнер-дир. Ынчалзажок өлүрер кижинин сөзүп, өлүрер инектин ханын алыр деп чонунуң чечен чугаазы бар. Үвенин ужурчөвүн дыннап көрүкер, ооллдарым — дидим.

— Аксын байбак, авыяастыг ашак-тыр сен. Акшазын алыр ол-ла. Моорады берилтейн бе — деп, ооллдарның бирээзи чүдүуктаныпкан менче дап берди.

— Адыр мана, акша-даа, ашак-даа холувустан кайын үнер. Улуг кижи-дир, чүүн чугаалаар эвес — деп, узун арган ool арай деп келдирледи.

— Че, чүүн чугаалаар дээн сен, чугаала — деп, менче дап берип турган ool албадады. «Мээн чугаам силерге ажыктыг, эки-даа боор болур» деп чугаамны эгелеп алгаш, акшалыг холумну чыгыы турган ажже угладыр эйыткаш: «Айны көрүп тур силер бе? Хертеш дорт кылдыр көстүп тур. Айның ындыг турушта турарын эки дээр. Чер кырында бүгү-ле чүвеге эки бүян-кежиктиг айтып турары ол-дур. Оон ужурундан черде кижилер багай, бужар чүве кылып болбас хүн-дүр.

Өршээ хайыракан! Алаөгбем, оран тандым эки-ле турзуя — деп черге дискеттендир олура каапкаш, айже көрүпкен чалбарып, тейлеп олур мен.

Караам ужу-биле ооллдарны бүдүү көрүп олурарымга, аастарын, пага ышкаш, аазадыпкан, сыра дет, сыртая бергеи турлар.

— Че, ашак оон биске-даа херээ чок чүве-дир он, акшан эккел — деп албадай бердилер.

— Өршээзин! Ынчап улуг аас эдип болбас, ооллдарым. Силернин-даа, мээн-даа, алботтарывыска, ажы-төлүвүске, ырак-чоок дөргүл-төрелдеривиске соңгу назыда багып багай чүве таваржы бөөр. Оран чуртувуска, төрээн чонувуска чалбарып, тейлеп чорулар, ооллдарым — дидим.

Ооллар бо удаада чүүн-даа ыытташтайн кайгап турлар.

Дээрде сылыстарны көрүнер даан, бисче каттыранайнып көрүп тур. Сылдыс бүрүзү аттыг. Дуу ол, чинчигилештир дистинчи бергеи сылдыстарны Чеди-Хаан, бөлдүнчек, шөйлүп чоруй барган сылдыстарны Үгер, от-кес дег, чырып турар сылдысты соңгу чүктүн Шолбаны дээр. Ынчап кээрге, дээрде ай, хүн, сылдыстар черде биске буян-кежиктн хайырлап, хайгаарап көрүп турар.

Бөгүн сарыг шажынның календары-биле алырга, кижилер аразында алчыр-бержир, чаогы-чаа, аас-дыл, өре-шире кылыырынга таарымча чок хүн чүве-дир. Ынчангаш бо акшаны эжимге белекке бербээним ужуру ол. Бир эвес оны үреп, шын эвес кылган турган болзумза, бурган болду менээ яла көргүзери албан ийик, ооллдарым.

— Өршээ хайыракан! Алдын Хүнүм, мөңгүн Айым, чырыткылыг хөй сылдыстарым, чер-делегей кырынга эки-ле чүве бодаран, бак-ла чүве ынай турзуп — деп чалбарып, тейлеп олур мен.

Ооллдарны бүдүү көрүп олурарымга, ооллдар мээң соомдан дискеттендир олурулапкан чалбарып тейлээн олурлар. Оны көргеш, сеткилим оожургаан, өөрүп, ооллдар чүвенин ужур-мөвүн биле бергеннер-дир — деп бодап олур мен.

Мөргүл ёзулалын кылгаш, хая көрүп келиримге, ооллдарым чок. Кайнаар-даа барганы билдинмес. Ол-бо дилеп-зинип көргүлээримге-даа көзүлбес. Ис чок арлы бергеннер. Та чүүү бодаан ооллдар ийик. Бодум бодап турарымга, ооллдар эки сеткилге бодаан хире. Ындыг янзы-биле эзирик ооллардан адырлып, аал-оранымга, от-бүлемге амыр-менди чаныр келгендир мен.

Делгер САЛЧАК.
Тес-Хем район.

МАРШАЛ ПОКРЫШКИН

Бүгү-делегейге алдаржаан ужудукчу, Совет Эвилелиниң үш дакпыр Маадыры маршал Александр Иванович Покрышкин-биле журналист И. Дынниниң дайын сөөлүнде беседазын моон адаанда допчулап парладывыс. «Бедниры — дүргедээри — эптиг хөделири — боолаары» деп, алдарлыг ужудукчунуң тиилелгелиг лозуңун беседа үезинде элээн тодаргай сайгарып көрген.

Айтырыг. Дайынның ийиги хүнүнде-ле дайынның самоледуи черже дужур адып бадырган болгай силер, Александр Иванович. Гитлержи ужудукчулар ынчаарда кандыг байдалдыг турдулар?

Харыы. Делегейиниң ийиги дайынының чылдарында агаар тулчуушкуннарынга өөренген болгаш дуржулгадыг, турамык ужудукчулар аажок. Оларның самолёттары тергинин эки дериттинген: бүдүн кан демир-биле шыптынган, ийи үгер-боолуг, ийи пулеметтуг, мотору дыка шыырак. Фашистерниң «МЕ-109» деп самоледунуң дугайында чугаалап олурарым бо.

А оларның ынчаарда болгаш сөөлзүредир-даа эң-не кошкак талазы — бир хепке куткан ышкаш чангыс аай тактиказы. Ону олар үргүлчү ажыглап келгеннер. А тулчуушкуннар үезинде чаңгыс-ла ол тактиканы ажыглаары четпес болур.

1941 чылдың июнь 23-те разведка кылып, агаарже үүнүпкен бис. Ийи самолет. Бир көөрүмге, үш «мессерлер» бисче чоокшулап чорлар, оларның ындыында база ийи. Тулчуушкундан ойталаар арга чок болу берген. Ийи совет самолет фашистерниң беш самолеттарынга удур тулчуп эгелээн. Боолай бердивис. Олар база. Оон сөөлүнде дээрже өрү ужудуптум: «Миг-3» бедип алыр талазы-биле тергинин дээн самолет. Бедниишкин — ол дээрге, дүргедээшкин болгай. Кырындан боолаары база эптиг. Бедий бергеш, фашистерниң самолеттарын көрдүм: олар [illegible] кырында болгаш кчаруунда ынчангаш халдаашкынны кылырынга, боолаарынга дыка эптиг болу берген. Ынчаарда боолап четтикпедим. База катап беднир ужурга таварыштым. Бедий бергеш, ажимни көөрүмге, самоледу ийлени берген, соондан ыш шөйүлген ужудуп чор. Фашистерниң самолёттары оон кырында баажы турдувус. Ынчангаш бодумнуң хайгааралдарымны демдеглээр кылын кыдыраштыг турдум. «Бедниры — дүргедээри — эптиг хөделири — боолаары» деп этажерканы ол кыдыраажымга кирер демдеглээн мен.

Айтырыг. Силериң тайылбырыңарны ёзугаар алырга, ужудуушкун болгаш агаар тулчуушкуннарының үезинде хензиг безин болуушкун, хөделиишкин улуг ужур-дузалыг-дыр. Ынчаарга дыка айыылдыг, харын өлүм кырында байдалга чаңгыс удаа таваржып турган боор силер, аа?

Харыы. Чеже-даа катап таваршкан мен: үүгле мен эвес, а фашистер мени база хөй удаа боолап турганнар. А оларның боолаары тергинин дээрзин ажыт-чажыт чокка демдеглеп каайн. Агаарже көдүрүп келирим билек-ле гитлержилер медээлежип эгелээр турган: «Кичээнинер! Агаарда Покрышкин келди!» Дайзын ол хире кичээнгейлиг, кажар, кара сагыштыг турган. Гитлержилер мени болгаш оларга билдингир апарган өске-даа совет ужудукчуларны дужүр адар, үзүткаар дээш бүгү күжүн салып келгеннер.

Фашистерни үүгле мен эвес, а олар мени база черже дужүр адып турганнар. Яссы чанынга фашистерниң снаряды мээң самоледумнуң моторунга кээп дээпкен. А мээн адаамда черде — фашистер эмгежок! Ам канчаар боор, үрелген машинамны эзим иштинге арай боорда хондуруп алгаш, кес кырынга дириг арткан мен. Дөрт дугаар хүнде эш-өөрүмге ээп келдим. Аэродромда командирлер, мээн дайынчы эштерим мээн дириг ээп келиримге идегелин оскуган болгаш журналга мынчаар бижип каан болган: «Покрышкин ис чок читкен».

Айтырыг. Бир элдептиг үүвени айтырарын чөпшээреп көрүнер, Александр Иванович. Эвээш эвес үенин дургузунда силернин самоледуңар дугаары 13 турган. Ынчаарга «13» деп санны аас-кежик чок дижир болгай. Ону канчаар көөр силер?

Харыы. Бо айтырыг дугайында чүү-даа бодавайн чораан мен. Ынчалзажок «13» деп санны хүндүлээр боттуг барымдаа менде бар ийин. Ужар үүл кезээнге самолеттуу шилип алыр үеде бир самолетту хүлээп алдым. Ону башкарары дыка эптиг, эңгири ажок машина болду. А инженер менче көргеш, самолеттуң дугаарын ажытты. Көөрүмге, «13». Ол санның соонга улаштыр «О» деп чурудуп ап болур турган мен. Ынчалзажок ол дугаар-биле хөй ужудуушкуннарны, агаар тулчуушкуннарын кылдым, дайзынның тергинин дээн ужудукчуларын чаңгыс эвес удаа тиилеп келдим.

А Кубаньга турганывыс сөөлүнде үгер-боолуг чаа самолетту алдым. Мээн 13 дугаарлыг машинамны өске ужудукчу хүлээп алган. Удаазында ол ужудукчуунуң дужүр аттырганынга дыка хомудаан мен. А хамык ужур «13» санда эвес, а машинаны башкарып, агаар тулчуушкуннарын кижилериниң чорудун биларинде чүве-дир ийин. Демги 13 дугаарлыг самоледум-биле фашистерниң чээрби ажыг самолеттарын Кубаньга дужүр аткан мен. Хамык ужур мергежилде дээрзинге болум хуумда бүзүрээн мен. Агаарга, харын тулчуушкуннар үезинде безин аас-кежиктиг таварылгалар база тургулаар чүве.

Айтырыг. Ындыг аас-кежиктиг таварылгалар силерге турган бе?

Харыы. Ийи-чангыс эвес, а хөй удаа турган. Бир катап бомбалакчы самолеттарны үдеп, дайзынның хыдыкчы самолеттарының халдаашкыннарындан камгалап турган үевисте мээн машинамның моторунуң мурнуу талазынга дайзынның аткан снаряды чазылган. Моторга ок дегбээндаа болза, ол дораан өжүп калды. Алаанда черже көөрүмге, кызыл-тас тараан шөл, а ында оруктарда фашистерниң автомашиналары эмгежок! «Ам черле болганым ол-дур» деп бодай кааптым. Амытындан, дайынчы самоледумдан чарлырда, фашистерге эй-не улуг когаралды таварыштырарын шиитпирлеп алдым... Ол аразында мотор боду-ла хенертен ажылдай берди.

Ол-ла ужудуушкуннуң үезинде бистиң база бир «Су-2» самоледувус демги шөлче үреліп бадып чытканын эскерген мен. А оон сөөлүнде аэродромга келиримге, ол самолёттуң экипажы мени мурнай менди-чаагай эөп келген болду: оларның самоледунуң моторунче бензин дамчыдар хоолайжыгаш үзүлген болган. А ужудукчуларның бирээзинге ындыг курлавыр херектер бар болган, ынчангаш үрелгении солааш, дораан агаарже кинскидип үүнүпкеннер, черде фашистер оларны тудуп четтикпээн. А мээн самоледумнуң газ үндүрер коллекторунче снаряд бузундузу кирген, дутлаптарга, мотор өже берген, а кажан демги бузунду уштуна берген сөөлүнде коллектор ажыттынган, долгаяып чораан хүртүүнүң аайы-биле мотор боду ажылдай берген чүве-дир ийин.

Айтырыг. Мен бодаарымга, бо ийи таварылга дээрге, анаа-ла «аас-кежиктиг салым-чаяан» эвес, а совет ужудукчуларының эрес-дидим, кайгамчык шыдамыккай болгаш маадырлыг чоруунуң түңнели-дир. Дайынчы эш-өөрүңнериң иштинде кымны бедин-биле үнелээр силер?

Харыы. Майор Крюковтуң эрес-дидим, кайгамчык маадырлыг чоруун дыка үнелээр, аңаа чоргаарланыр мен. 1943 чылдың апрель 11-де бистиң ужар үүл кезээвистиң командылал черинге мындыг телеграмма келген: «Дайзының «мессершмитт-109» деп дөрт самолеттарынга удур бистиң чаңгыс самоледувус агаар тулчуушкуннарын кылып, фашистерниң үш самолеттарын черже дужүр аткан, олар Крымская станцияның чоогунда черде часты бердилер, а дөрт дугаар фашист дезе берди. Маадырлыг ол ужудукчунуң фамилиязын, адын, адазының адын дыңнадырын дайынчылар дилеп турлар».

Коргуш чок ол ужудукчу — бистиң № 16 шүүргедекчи ужар үүл кезээниң майору Павел Павлович Крюков болган.

Айтырыг. Төрээн чуртунга ынажыыл, быжыг сагылга-чурум, бедик мергежил — совет ужудукчуларның эрес-дидим, маадырлыг болгаш кедергей шыдамыккай чоруунуң үндезини болган. Оов ыдай кандыг мөзу-шынарлар дугайында немей чугаалап болур силер, Александр Иванович?

Харыы. Ак сеткилдиг болгаш буянныг чорук. Звено командири Веня Цветков агаар тулчуушкунундан ээп келгеш, бодунуң кожа чораан самоледунуң ужудукчузу лейтенант Слава Березкиниң маадырлыг чоруунуң дугайында илеткээн: дайзының «рамазын» — бистиң ынча деп адап алганывыс фашистерниң «Фокке-Вульф-189» деп самоледун Березкин черже дужур адып чадааш, ону буза үстүрүпкен.

Кажан Березкин ужар үүл кезээнге ээп келирге, дайзының самоледун канчаар чуура үстүргенин айтырган мен. А фашистерниң самоледу-биле таварылга болуп үскүлежипкенин Березкин ак сеткилдии-биле меңээ чугаалаан. Ам буянныг болгаш чаагай сеткилдиг чорук дугайында. Фашистер бистиң черивиске дерзин, каржы чорукту көргүскеннер: самоледун черже дужур аттырган, парашюттуг бадып олурган совет ужудукчуларны фашистер пулеметтар-биле агаарга боолап каар турган. А бистер ындыг дерзин чорукту кажан-даа кылбаан бис. Англи болгаш америк самолеттар делегейниң ийиги дайынының чылдарында анаа хоорайларны, оларның тайбың чурттакчыларын база кам-хайыра чокка бомбалап турганы чажыт эвес болгай. Японияның Хиросима болгаш Нагасаки хоорайларынче атомнуг америк бомбаларны октааны — бо дугайында тодаргай барымдаа-дыр. Бистер, совет ужудукчулар, дайзының үүгле шериг объектилерин бомбалап турган бис.

Айтырыг. Тиилелге парадынга киришкен болгай силер. Ол дугайында силериң сагыш-сеткилиңерге кандыг чаагай сактыышкынар артканы?

Харыы. Европага дайын доозулган сөөлүнде Дрезденге келгеш, Тиилелге парадынга белеткенип турган бис. Тиилелгениң Москвага болган парадының үезинде бүгү чонуң өөрүшкүзү, байырлаашкыны мээң сагыш-сеткилимге кезээде арткан. Парадтын киржикчилери, бистер, Москваның кудумчуларын таварыр байырлалдың ёзузу-биле марштап эрткен бис. А мунмун, чүс-чүс мун аас-кежиктиг арын-шырайлар бистерже көрүп, биске изиг байырны чедирип турган. Өөрүшкү. Чечектер. Ак аттыг маршал Жуков. Тиилелгении сорук киришкининг аялгалары. Мээн сагыш-сеткилимге артган үүлдер ол-аур.

Журналист. Мээн айтырыгларыма делегеңгей харыны бергениңер дээш, силерге улуу-биле өөрүп четтирдим, Александр Иванович.

И. ДЫНИН.

БАЛЕТ БӨЛҮҮНҮҢ ЧЕДИИШКИНИ

Бүгү-россияның национал танцыларының күүседикчилериниң болгаш балетмейстер-тургузукчуларның ийи дугаар конкурузу чоокта чаа Саратов хоорайга болуп эрткен. Анаа Тыва Республиканың күрүненик В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының балет бөлүүнүң артистери база киришкен. Олег Даваа биле Экер Сарыглар «Буруузун билингени» деп танцыны эки күүсеткени дээш конкурска ийиги чергеини дипломун чаалап алган. Театрның кол балетмейстери Ольга Монгуш база балетмейстер-тургузукчуларның конкурузунга чедиишкининг киришкен.

А. ДАРЖАА.

Ном болгаш номчукчу

ЧҮЛДҮ-ЧҮРЕКТИҢ БИЖИМЕЛДЕРИ

Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, төөгү эртемнериниң кандидады, шыдыраачы Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсанны эрге-кара чажымдан-на чоок билир мен. Он алды харлыг оолак тургаш, Кызылга ном үндүрер черге келгеш, бир дугаарында кады ажылдакчы ёзу-биле чугаалашкан баштайгы чогаалчым — Кенин-Лопсан. Ол меңээ В. Маяковскийниң чогаалдарын очулдургаш, машиналап каан дептержигештн тудускаш, эртенге чедир номчаап, санал-оналыгны бээрин, алдарлыг шүлүкчүүнүң ында кирбээн шүлүктерин очулдуруп шенээрин сүмелээн чүве. Чээрби харлыг тургаш, Тываның ном үндүрер черинге редактор болуп ажылдап кирипкенимде, Монгуш Борахоевич-биле чангыс кабинетке ажылдаар апарган бис. Ол болгаш салым-чаяанныг чогаалчы Салим Сазыгович Сүрүн-оол редактор ажылынга мээң башкыларым, дагдыныкыларым болган. Оон бээр-ле бистиң буянныг харылзаавыс үзүлбээн.

Бо хүннерде Монгуш Борахоевич чогаадыкчы болгаш эртем шинчилекчи чеднишкиннериниң бединде туруп турар. Чоокта чаа Тываның ном үндүрер чери ооң чыып тургусканы «Тыва хамнарның алгыштары» деп кончуг солун номну парлап үндүрген. Ук ном чүгле чоокка чедир хааглыг турган солун теманы ажыткан эвес, харын тыва кижилерниң шажынчы болгаш атеисчи кижизидилгезинге, чаа ажылдап эгелээн тыва хамнарның практиказынга, келир үениң ёзулуг ханы эртем шинчилелдериниге быжыг үндезин болур деп санадым. Номда кирген материалдарның элбээ, янзы-бүрүзү, Тыва иштинде географиязының делгемни кижини кайгадып турар. Ооң-биле холбаштыр делегейниң уран чүүлүнде шагда-ла хүлээп алдынган, ынчалза-даа бисте теве көрбээн кижиге теве ышкаш сагындырар бо эртинелерни чаа аян-биле — эң-не кижизиг, төрелзирек, чылыгчымчак хөөн-биле чогаалчының болгаш эртемденниң ноо кылдыр күүсеткенин демдеглезе чогуур.

Таңдылар деп даайларым,
Тайгалар деп күүйлерим!
Шаалаң деп кара суглуг,
Шаккылааш деп кара даштыг,
Эки хамның эктин кагар,
Багай хамның бажын азар,—
Чоорат деп оран-чурттуң
Ханның кызыл одуруглар!
Адывысты адажылы,
Аңдывыска ушкажылы,
Улуг-биче угба-дуңмаң!
Улуг-биче акы-дуңмаң! —

дээн ышкаш уран чечен ханы уткалыг одуруглар чыындыда хөйү-биле кирген.

Номнуң база бир челимчелиг үүлү болза, хоочун шинчилекчи хамнар алгыштарын чүгле чыып бижээни эвес, харын ону бөлүктерге чарып, хамнарның хевирлерин тодарадып, сес-домакка делгеренгей тайылбырларны бергени болур. Полиграфтыг деннели куду-даа болза, бо номнуң утка-шынары онза бедик, ону кылганының хынамчалыы болгаш ак сеткилдин Эртемнер академиязының академиктиг үндүрүлгелериниге кончуг чоок бооп турар. (Академиктиг үндүрүлге, бүгү талабиле эчизинге чедир сайгарып, долу тайылбырларны берген, сес-домаан оон соңгаар өскерилбес кылдыр тодараткан ном үндүрүлгезин ынча дээр).

Авторнуң хамнарны бөлүктээни-биле колдуунда чөпшээрежир мен. Ынчалза-даа амыдыралга херек кырында арыг дээр уктуг азы арыг албыс уктуг хамнар турбаан дээрзин демдеглезе чогуур. Чүге дизе оларның аразында янзы-бүрү вариантылар, дакпырлаашкыннар турары албан. Аарыг кижилерниң аайы-биле хам кижи чамдыкта бир күжүн, чамдыкта өске күжүн ажыглап турганы чоокку эрткен төөгүден безин билдингир. Ол дугайын чыындыда кирген хамнарның янзы-бүрү «жанрлыг» алгыштары база бадыткап чыдар. Ынчалза-даа кол чүве ында эвес, харын авторнуң хам алгыштарын ынакшылдыг, хумагалыг ёзу-биле көрүп, оларның авторларын төрел ёзу-биле, арат аалдың чуруму-биле хүндүткеп турарында. Чаа болгаш «шончактыг» теманы ажыдарынга Монгуш Борахоевич ёзулуг шын аянны шилип ал, үүл-бүрү соора билишкиннерден бодун баш удур камгалап, улуг хамнарның оортазының артынга чаштына аарак чугаалап турары солун.

«Тыва хамнарның алгыштарының» материалдары арат кижиниң — мал ажылдыг, бойдус-биле сырый холбаалыг кижиниң үзелин онза чигези-биле илередип шыдаан. Ылаңгыя мал-маган, ооң иштинде арат кижиниң шынчы өөнүү ат дугайында алгыштарны кижи магадап хамнас:

Сүрүг малдың баштыңы,
Сүттүг бенің кулуну
Туң болган ак диштиг,
Дуран болган тыныштыг,
Дуюк дыңнаар кулактыг,
Хомус болган үнүг,
Хову кырлаар дуюглуг,
Салгын болган кудуруктуг,
Салгалчыңнаан чаагай чеңдиг!

Делегейге дески чүве турбас. Эки чүвени көрген кижиниң күзели улам-улам ыдыынналыр. Ынчангаш тыва хамга хамаарыштыр мээң ийнчаңгыс күзелим бар. Бирээде, тыва хамнарның алгыжы Төп Азияның өске улустарының аас чогаалы-биле харылзаалыг болур ужурлуг. Ону айыткан болза эки турган. Чижээлээрге, моол улуста мыңдыг мал алгыжын карачал кижи кылып турар:

Түмэн хонины түрүүнд
Мянган хонины магнайд
Дөрвөн туруугаа майга болтол
Дөрвөлжин сайгаа хэлтгий болтол —

дээш, оон ынай:

Үр төл олоитай
Үржил шим сайтай
Хуц болоорой — деп-деп алганыр.

Үстүнде хам алгыжы-биле бо чижектиң аразында бир-ле ниити чүүл бар. Өске дылдан үлегерлеп алганының кончуг чараш барымдаазы бе? Азы меңээ билдиимес өске өстүн тулган билдилиг очулгазы бе? Ону тодараткан болза улам солун болур.

Ийнде, дыка хөй хам алгыштарын бодап орарга, олар Будда шажының тантра дээр адырының илбилиг, хуулгаазын аргалар ажыглаар хевириниң каргыштарынга дөмейлежип турар. Ынчангаш «Тыва хамнарның алгыштарын» төөгү болгаш география талазы-биле оон-даа артык бедик деңнелге көдүрүп, бүгү талазы-биле төөгүн уткалыг түңнелдерни үндүрүп болур турган боор. Ынчалза-даа бо ном Монгуш Борахоевичниң баштайгы «хараачыгайы» болган чүве төлээде, ооң хууда бижимелдериниде ындыг түңнелдер бар бооп болур, азы эртемденни ындыг түңнелдер үндүреринге ала-чайгаар чедирип келир бүгү барымдаалар бар деп бодап болур.

Чогаалчы болгаш эртемден Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсанның «Тыва хамнарның алгыштары» деп солун номну үндүргени дээш номчукчулар өөрүп турар. Ол номга философия эртемнериниң кандидады Монгуш Байыр-ооллуң бижээн эге үүлү база кончуг чөптүг болгаш номнуң алыс утказын, ужур-дузазын шынны-биле тодарадып турар деп санадым.

Алдын-оол ДАРЖАА.

МӨГЕ ДЕТКИМЧЕНИ АЛГАН

Моолдуң найысылалы — Улан-Батор хоорайга Шагаа (Цагаан сар) байырлалын таварыштыр чаңчыл ёзугаар хүрешке 256 мөгенин күжүн шенеп хүрешкенин ынчан мен Завхан аймактың Тес сумузунуң хамаатызы Бадарчийн Хүрэлбаатар сугнуң телевизорунга дорт дамчытканындан көргеш, улуска сонуургадыр бодадым.

Бо хүрешке Кыдат Улус Республиканың Иштики Моолдан 4 мөге, бистин республикадан Увс аймактың Чаан мөгези Аяс Монгүш, республиканың шыырак мөгелери Радислав Наважап, Бежендей Кужугет олар киришкеннер.

Моолдан бо удаада дыка хөй аныяк мөгелер, хөй-ле аймактарның начыннары, чаан мөгелери, арзылан мөгелери, шериг арзыланнары, Моолдуң улустуң начыннары, улустуң чаан мөгелери: Нынмар, Амгаа, Хүрэлбаатар, Цэнд-Аюуш, Дувчин, Баяраа: Ганболд, Эрдинбат, Хишиг-Дорж, Сүхбаатар, Сухбат, Лагхвасүрэн, Монх-Эрдни дээш, ниитизи-биле 20 ажыг кижи, улустуң арзылан мөгелери Ганбаатар, Балжинням дээш 6 кижи, улустуң аваргалары (чемпионнары) Халбаатар, Моолдуң 10 дакпыр чемпиону 51 харлыг Хорлогийн Баянмунх, 1988 1989, 1991 1992 чылдарның Бүгү-моол Наадымынга 4 катап шүүлгеп, Шагаа байырлалының хүрештеринге 5 катап шүүлгеп, самбо хүрешке делегейнин 2 дакпыр чемпиону 28 харлыг Бадмаабудмагийн Бат-Эрдэнэ олар хүрешкеннер. Баштайгы хүнүнде хүрештин биргн салыынга Аяс Монгүш Бегсүрэнни үр-даа болбайн доораан октаан, аоткан тыва мөгелер-биле Кыдаттың моол мөгелери шүүпү биргн салыгда октаттырганнар.

Ийнги салыгда Аяс Монгүш 1979 чылда Наадымга 16 шыырак мөгелернин санынче киир хүрешкеш, улустуң начыны ат алган хоочун мөге Долгосүрэнни октаан. Бистин республикага кээп хүрежип турган Үбса-Нур аймактың шыырак мөгелери Намсараажав, Жавсанжамаян, Монхжаргал, а ол ышкаш кожа-хелбээ Завхан аймактың шыырак мөгелери Нарманда, Батамгалан, Дармаа-Базар олар шүүпү-ийн дугаар салыгда октаттырганнар.

Хүрештин ийн дугаар хүнүнде 256 мөгеден 64 шыырак мөге арткан турган, оларның аразында бистин аныяк мөгевис Аяс Монгүш, Үшку салыгдаа эгелээн, Элээн үр болганда, бистин мөгевис Аяс Монгүшту «Увс аймактың чаан мөгези, тыва мөге Монгуш» деп залче хүрештирери-биле чарлап үндүрдү. Аястың үдурланыкчызы Увс аймактың чаан мөгези Бүмбаяр болду. Бо ийн аныяк мөге моон мурнунда 2 катап таваржып хүрешкеннелдирзинге Аяс октаан турган. Бо удаада база-ла Бүмбаярны Аяс үр-даа болбайн октап алырга, залга олурган көрүкчүлер Аястың хей-аът көдүрүп, деткип адыш часкааннар.

Дөрткү салыгда 32 шыырак мөге артканын чарлааш хүрешти уламчылаан. Моолдуң 10 дакпыр чемпиону Х. Баянмунх — улустуң чаан мөгези Лагхвасүрэнни, Бат-Эрдэнэ — улустуң начыны Мэндсайханны түс-тузунда амалааш, онагларын чингибиле октап алдылар. Оон элээн үр болганда, бистин Аяс Монгүштү 1992 чылдың Наадымында улустуң начыны ат алган чаан мөгези Жавсантогс-биле хүрежиринче чарлаан. (Телевизорга бо ийн мөгени дыка эки көргүстү). Моол мөге Аястан 10-13 см хире бедик, дензи талазы-биле 15-20 кг хире аар. Улуг мөге-шыырак кижи болду. 20 хире минута хүрешкеш, бистин мөгевис Жавсантогска октатты. Бешки салыгда Аясты октаан мөге Жавсантогсты — Балжинням амалааш, октады. Алдыгы салыгда 8 шыырак мөгелер арткан, хөй кезии Архангай-биле Төв аймактарның мөгелери арткан түүгүн.

Бат-Эрдэнэ улустуң чаан мөгези Хүрэлбаатарны Баянмунх — улустуң чаан мөгези Эрдинбатты, Балжинням — аныяк мөге 19 харлыг улустуң начыны Гарсухту, Монх-Эрдин — Сүхбатты түс-тузунда амалааш, октап алдылар. Чедиги салыгда Бат-Эрдэнэ — Монх-Эрдинэни, Баянмунх—Балжиннямны түс-тузунда октаанар. Ынчангаштын сөөлгү ийн шыырак мөге арткан Моолдуң 4 дакпыр аныяк чемпиону Бат-Эрдинэ — Баянмунхту доораан-на чингі-биле октаан шүүлгеп.

Хар-языны чеже-даа улгаткан болза, Баянмунх ам-даа шыырак хүрежип, хамык улустуң кайгаткан. Шагаа байырлалының хүрештеринге 6 катап шүүлгеп моон-биле 2 катап үжүүлээн. Бистин мөгевис Аяс Монгүш бо улуг хүреш маргылдаазынга багаа эвес хүрешкенин моолдар мактап турдулар, моол улустуң ан-не сонуургаар национал оюннарының бирээзи хүреш-ле болгай. Ынчангаштын Бүгү-моолдуң чону Аяс Монгүштү ам дыка эки таныыр моол сонгаар Моолдуң найысылалы — Улан-Батор хоорайга хүрежип баар болза Аясты элээн деткнир боор деп мен алыс хүүмда ынча деп болаа артым.

Дакаа МӨНГЕ-БАЙР.
Эрзин район.

«ИЙИ АВАНЫ» НОМЧААШ...

Тыва чоңга чоок, төрелзек, кончуг биче сеткилдиг бир онзагай ажыл-чымыштыг шүлүкчү бар. Ол — Тываның комсомол шаңналының лауреаты, журналист-шүлүкчү ава Светлана Владимировна Козлова-дыр. Ол хөй чылдар дургузунда Тывага ажылдааш, ооң чыпшык, кижизиг, ишчи чонунга ижигип, ханы төрелзинген. Ону ооң «Ийи ава» деп чап-чаа үнген чышды номунда мындыг одуруглар херечилеп турар:

«...Арат-чонун чонзунганым,
аныяамдан чуртсунганым,
төрелээнним тыва чуртун
төрээн ием айтыргылаар.
Авам сугга барып чордум...
Авам чурттаан бажың бардыр.
Ажы-төлүм сакты бердим,
аалымче баайн, Тывамче баайн».

(«Авам сугга чораанымны»).

Светлана Владимировна тыва чогаалчыларның ең чоок өскүү, оларның проза-даа, шүлүк-даа чогаалдарын доктаамал орус дылче очулдуруп, номчукчуларның бедик үнелелин алган. Тываның ном үндүрер чери хоочун авторнун шүлүктериниң, шүлүглелдериниң чаа номун «Ийи ава» деп ат-биле парлаткан, ооң тиражы — үш мүн кезек болган, ында шүлүктерден аңгыда «Сыра», «Ийи ава», «Олар дириг арткан болза...» деп шүлүглелдер база бар. Бо бедик овур-хевирлер бүргээн чогаалдарны бистин хоочун шүлүкчүлеривис С. Тамба, М. Кенин-Лопсан, М. Өлчей-оол, А. Даржай, В. Серен-оол болгаш өскелер-даа бедик мергежил-биле тыва дылче очулдурганнар.

Чечен чогаал улус чонунуң амыдыралы-биле холбашкан болганда, ооң тереннинден үзүп алган чемиш ең сүүзүннүг болурун шүлүү сүтсүг чогаалчывыс кайын ендээрил аан, маная бир ырымныг чижек. Кайгамчык эрешоваа ужудукчу эр Канчыр-оол Куулар ең чоок кижизиниң багай аажыланганындан мунгараап, Улуг-Хемниң соок дожунун адаанга бүрүлген, бо кончуг эрес эрге турасканы, «Куу куш дугайында балладаны» 1975 чылда-ла бижээнин солундан номчаан мен. Анаа бо кээргел оштаан дөрт одурутну кинрейн:

«...Хайыралыг эживис куу!
Эрес чордун,
Кайгамчыктыг чалгынарлыг,
күштүг чордун,
Саян даглар шуурганындан
кортпас чордун,
Чаъсты, хатты чайлыг ажып
эртер чордун...»

Дуржулгалыг шүлүкчүнүң чамдык чогаалдары философчу ханы угаадылыг, чижээлөөрге, «Кижилериниң чугаазын» мынчаар айдызаан:

«Азий чурттуг кижилерниң
ава дылын дыңнап чордум.
Быдырадыр
быраттаарга,
дызырадыр
тывалаарга.
Хаалыг хүн менги дошту
Хайылдырган ышкаш болур.
Даглыг хеми үерлээштин,
дагжап-шуугап батканзыг
боор...» (арын 14).

Азы:

«...Кыраң тайга нйлеринден
үнген
чөгенчиг ынай чула-деп дег
чечек
Чөөн чуктүн чурумалын
бижээн
Кыдат бижик дүрзүзүнге
чүүлдеш,
Орус чурттун ханызынга
өскен
Оглу, кызы — чажывыстан
бистер,
аткан ок дег, челген элик
манын
алаңгыышка дөмейлей бээр
чон бис»...

(«Алаңгыыш чечээ»).

Өртемчейде мөнге чүве чок, ооң үргүлүү өскерлип турарын бистиң мерген угаанныг бурунгуларывыс мулдурлаап болгай, ынчангаш бо ханы уткалыг ыры тывылган, шүлүкчүнүн чамдык одуруглары бо бурунгу тыва ырга үүлдеш:

«Өртемчейниң үүлезин
Өртээр эвес, баглаар эвес.
Өле бенің кунну болза
Өртеп, баглап алыр-ла ыйнаан».

Светлана Козлованың «Даш аъттар» деп философчу утка синген шүлүү бисти бир янзы бодаадыыптар, чижээ:

«... Кандыг шуурган ховулап
Хааладып эртпээн дээр.
Ам бо шөлде тараалар
аар бажын чайып тур.
Ырак сиртте дыттары
Ыдык-челге дөмей.
Даглар ужу баалыктар
Дааш дыннап турганзыг...»

Хоочун авторнуң чогаадылгазында бир өөреиштиг үүл овур-хевирлерни тургузарынга чечен сөстүн чурумалдарын чөп ажыглап билиринде, ылангыя деңнелгелер дорт, чиге болгаш чогуур турштарында:

«Ырак сиртте дыттары
Ыдык-челге дөмей...» дээн ышкаш.

Хүндүлүг аныяк шүлүкчүлер, хоочун коктут дижиря ышкаш, С. В. Козлованың чечен-мерген талантызынга өөреннинер, ону хандыр сайгарыңар деп йөрээп ор мен.

Сандан САНДЮ.

ДУЗА ЧЕДИРЕРИН ДИЛЕДИВИС

Бай-Тайганың Көп-Сөөк хүрээзин чоокта чаа катап тургустунган. Ооң иштики, даштыкы дерилгезин, кааскалгазын сарыг шажынын ёзучурумунга дүүштүр кылырынга эвээш эвес акша-көпеек негеттинип турар. Хүрээ бодунун күжү-биле кылып алыр хөрөнгизи чок. Ынчангаш бо чылдың апрель 17-де, субботада хүндүскүнүн 12 шакта Бай-Тайганың Көп-Сөөк хүрээзинге ачы-буян чедиреринің марафонун эрттирер. Ону тус чернин сарыг шажын ниитилели, Кызыл-Даг көдээ Советі, суур чагыргазы, «Кызыл-Даг» совхоз организастап турар.

Бай-тайгажыларны сарыг шажынын ак сеткилдиг, ажыктыг, буянныг хөрээн боттандырарынга ачы-дузаны чедиреринь дилединис.

Марафонга киржип шыдавас кижилер ачы-дуза чедирер күзелдиг болза акша-көпеекти «Россельхозбанкының» Тээли салбырында Кызыл-Даг сарыг шажын ниитилелинин Көп-Сөөк хүрээзинин 70101 аттар санынче шилчидер.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Ажылдаарынче чалап тур

«Тыва даг-дүгү» комбинадынга тускай эртемниг дараазында специалистер негеттинип турар:

Байлакшыдылга фабриказынга:
1. кол механик;
2. кол энергетик;
3. күш-ажыл болгаш шалын килдизиниң начальниги;
4. бүдүрүлге-техниктиг килдистиң начальниги;
5. күш-ажылды организастаарының, нормалаарының талазы-биле инженер;
6. инженер-технолог.

Үүрмектеп сортировкалаар комплекске:
1. цех механиги;
2. цехке улуг мастер.

Руда байлакшыдар цехке:
1. энергия кезээнин начальниги;
2. цехке улуг мастер;
3. цехке улуг мастер (технолог);
4. улуг энергетик;
5. септелге мастери;
6. участок мастери;
7. күш-ажыл нормалаарының инженери;
8. улуг механик.

Белен продукция цегинге:
1. цех механиги;
2. цех начальниги.

Рудникке:
1. хандырылга талазы-биле директорнуң оралакчызы;
2. кол инженер;
3. эзлчет мастери;
4. склад эргелекчизи;
5. Дузалыг станцияның энергетиги;
6. кол геолог;
7. геолог;
8. чазылдырышкын ажылдарының инженери.

ТЭЦ-ке
1. директор;
2. химиктиг анализ инженери;
3. эзлчет начальниги;
4. теплотехник — 2;
5. теплоэнергетик — 2.

Түргүстүнүп келген бүгү айтырыгларны дараазында адрести дамчыштыр билип алыр:

Ак-Довурак хоорай, «Тыва даг-дүгү» комбинады директорунун телефону 14-22, кадр килдизинин 13-42.

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тударының министерствозу.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистин ынак оглувус, ачавыс, акывыс, дунмавыс Валерий Лама үр болгаш аар аараанының түннелинде мөчээн-биле холбаштыр ажыг-шүжүүвүстү кады үлежип, биске дузалаан эш-өөрүвүске, төрелдериске Алдан-маадыр эттыг чурт-шинчилел музейиниң, Бай-Хаак эмнелгезинин коллективтеринге өөрүп четтиргенивисти илергейлеп, оларны мурнунга мөгейип тур бис.

АДА-ИЕЗИ, УРУГЛАРЫ, АКЫЛАРЫ ДУНМАЛАРЫ

КИНО

АПРЕЛЬ 14-ТЕ

«НАПЫРАЛ»: «Сибирьде чеде берген» 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50. **Видеозал:** «Вурдалаки» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Бажында байдал ажыл-херек каңмыгдыр» 9.00. «Улугнун кончуг улуг чаш төлү» 10.50, 12.30, 14.10, 15.50, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хоойлуну бир катап хажытпышаан (АКШ)» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Чогаал сайгарылгазы

ПАРЛАТТЫНГАН НОМУ ЧОК-ДАА БОЛЗА

Кертик-оол Баазанович Ортунайны Көк-Чыраа чурттуг деп билир мен. Ол Кызылга баштай башкы училищезин, ооң соонда башкы институдун доосхан, бүгү назынын улус өөредилгезинге тураскааткан, сөөлгү чылдарда Таңды районнун Кызыл-Арыг школазында башкылап чоруур кызымак ажылдыг, чоңга хүндүткелдиг башкы. Баштайгы шүлүктери бежен чылдарда «Сылдысчыгашка» үнүп турган, Кызылга өөренип турган чылдарында чогаалчылар С. Пюрбю, О. Саган-оол, В. Көк-оол сугларбиле харылзажып, оларның сүмези-биле чогаал бижип эгелээн. Студент чылдарында «Улуг-Хем» альманахка баштайгы басняларын парладып үндүрген. Ортунайның сөөлгү элээн хөй чылдарда чогаалга «ыыт чок» барганын кайгап, харын мырынай чангыс черчурттуум чогаалды шуут каргандыр деп бодап чораан мен. Ынчалза-даа ем бо «Чогаалдар чыындызы» деп ооң альбом!

Кертик-оол Баазановичиниң альбомунуң арыннарын улайулай тыныш албайн ажыдып парлалга солунунуң арыннарындан үзе кескеш арын бүрүзүнде камныы-биле хырбалап каан шүлүктерни, басняларны, чечен чугаалларны номчуп олур мен. Кылын альбомнуң арыннары ажыттынган тудум, авторнуң чогаалдарының чечен-мергенин, а кол-ла чүве чогаал бүрүзү көдээ амыдырал, ажыл-иш-биле долганын магадавас аргажок болдум. Эге арыннарында шүлүктерден эгелээш, сөөлгү арыннарда чечен чугаалларга чедир бижиттинген чогаалдарның кол нуруузу шоодут, баштаң аян сингенинге таалап олурдум.

Авторнуң дөрт, сес одуруг кыска шүлүктери, сөзү кыскалаа болза, алган темазынын ханы утказын тода илереткен болуп турары-биле мактанчыг. «Чагытайга», «Харатанда дүктер», «Болчагже» деп шүлүктери авторнуң үзел-бодалын шын илередип, ооң бажында кирген бодалын дыл күжүбиле ажыдып шыдапкан деп болур. «Демдектеп каайн» деп кыска шүлүүнде:

Арынга-на мактай каапкаш.
Артынга кээп бактап чоруур.
Каш чанныг кижилерни
Кайгап чоруур апарган мен.
Аът эвес кижи болган
Аксынын-на кежин-дир ийин.
Оон башка дора-ла дег.
Оя базып, дөмдеглеп каай —

деп турары ышкаш, ишти-хөннүн, бодалын бөдүүн сөстер ажыглап, кандыг-даа кааскоя чок, чиге сөглээн шүлүктер Ортунайда арбын.

Бижээн шүлүктериниде кандыг-бир бодалды, овур-хевирни ажыглаарда бо башкы улуг күш үндүрүп, хөй аар-саар бодалдар херип турбас. Кысказы-биле чиге-ле сөглептер:

Аалга келген чылгычы эр
Аяк шайны аартап орда,
Даштын аъды девиржирип
Далаш дээнзиг киштеглээр.
Хоор чону, бүлезиинден
Кончай берген өөрзек кижи
Сарала дег киштевес бол,
Сагыжы-ла саарзык болур.

«Амыр-Дагаа» деп басняда үргүлчү-ле эдер, доктаамал шактыг аскыр-дагаа ажык, чарлыг үе дээш эртен, кежээ, ...ыш дивейн, кайы хамаанчок эткеш туруптар. Өөрү оон аайын тыппайн «аай баш чок» байдалче кирер. Номчуп орарга, бөгүнгү бистин амыдыралывыска ажык, чарлыг чорук дээш аъдының дынын сула салыпканнар сагышка кирер. Ортунай ону басняында чеже-даа илереткен.

«Хадын биле дыттар», «Сазын биле дагаа», «Кокай биле диис» деп басняларда амыдыралдың көску эвес чартында коччулаашкын, адаарга, эш-өөрүн күдү көөр чоруктарны сойгалап илереткени чедингир. Черле ынчаш, автор басняның дузаашкыны-биле амыдыралда эскергеня эки-бакты сойгалап илередип турары ооң тывынгыр ажылы болур.

«Ары» деп басняында:

Ары бир хүн
Арагалзаан,
Дүшканнарны
Түлдур шаккан — деп, өгелеп алгаш эртенинде эзирээш сергей бээрге:

— Куурумчу араганы — дээш
Куруг шилди буза шапкан — деп, доозун тура, түңнел бодалды:

— Шилди эвес, боттуң бажын
Шиитке-л кылдыр каккан болза — деп илереткен. Альбомда парлалгага үнген баснялардан ангы хол үжүү-биле каастаттынган ажылдар хөй.

К. Б Ортунайның бир салым-чаяанныг чүвези кыска чечен чугаалар бижинри болур. Автор бодунун районунуң биче хемчээлдиг солунунга-ла таарыштыр чогаадып турар кижи-дир деп чамдыкта кижи бодай бээр. Чок, ындыг эвес, ооң чогаалдары хөй сес чоклаа болза, улуг утка-шынарны бодунда сиинген чоруур.

«Кырган-ава», «Чагаа», «Читкен оол» ышкаш чечен чугаалар Ортунайның чогаалдың бо хевиринге мергежип бар чыдарын айыткан турар.

«Таңды-Уула» солунунуң доктаамал автору Кертик-оол Баазановичиниң үстүнде айыткан чогаалдарындан ангы солун чугаалары, шоодуглары, уругларга чугаалары, чечен-мерген сестери көскү утка-шынар, чедингир дузаашкыннар, чараш деңнелгелер-биле байлак. Мен хуумда «Таңды-Ууланың» бижикчизиниң ажылдары-биле танышкаш, оларны номчуттунгур, эки чогаалдар деп санап, башкының чогаадыкчы ажылы өзүлдениң үезинде деп түңнедим. Оон-биле кады номчааным парлаттынган болгаш чырыкче үнеринге белеткевиг чылар чечен чугааларга доктаап, автورга чамдык сүмелерни бериксээр ийик мен. «Өрт» деп чечен чугаа, чуну ында ажыдыксаныл, үжүүр билдинмес, ниити тема илереттинмейн барган. Шак ынчаар утказы ажыттынмайн барган чогаалдың бирээзи — «Өре». Сес-домаа чевен, утказы чегей чугаалга «Бокстан хаакче шилчээни» база хамааржыр. Кандыг-даа чогаал бир-ле өзек үзел-бодалга алыскап, ону дескиндир дынзын чавырлыр үжүүлүг. Ындыг чорук шуут көзүлбээни-биле «Оорлаткан кадай» базе сулар Ортунайның чугаалдарын бижиттинген чугаалдарга хамааржыр.

Улуг-Хем районда Көк-Чыраа суур чер кырындан баалын, сут адаанче кире-даа берген болза ол суурну сактын чоруур оолдар, кыстары хай. Оларның бирээзи Кызыл-Арыг суурда башкы К. Б. Ортунай. Ооң чогаалдары уттундурбас төрээн черин ырлап, шүлүктеп, мөнге артар чогаалдар болуп, чоңга тарай бээрин дыка-ла күзээр-дир мен. Орта херек чүве — Ортунайның кызымак чоруу, чечен-мергени, тывынгыр-сагынгыры! «Таңды-Ууланың» хөглүг, баштак чогаалчызының дугайында чугаазы оон «Хаван» деп чогаалы-биле доозуп көрейн.

—Арыглап каан хаван чок — деп,
Ашак кижи дилеп чораан.
— Чунар-бажың иштин орта
Чүп каан чоор бе, акый — дишкен.
— Чазап каанным хаван дийин, — деп
Чазамыктап ашак сөглээн.
— Ыяш азы даштан бе — деп,
Ылавылап турар болган,
Ашак ам-на шыжыккаштын;
— Акталап каан хаван — дийин дээн.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-22; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның түрүжү-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңналыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240. Чагыг № 69.